

દેવળ છ માસના ત્રીજા અશ્વિન વિશ્વદને અતિ તેણે મેળવી લીધું. અમીર અમાનુદત્તલા સ્વતંત્ર થયેા. યુરોપમાં તેની બાદશાહીના માન વધ્યા મુસનમાનોમાં અગ્નિતાની શક્તિ થઈ. સોવિયેટ રશિયાએ તો અવધિ જ શ્રી. તુર્કીમન, કિરગીઝ જેવી બાદશાહી, અર્ધ જગતી ગણાતી જાતિઓમાં પ્રાગ્ન પૂર્વા. તેમના સ્વતંત્ર ગત્ય જમાવ્યા અને ધરાન કે જે અગ્નિ અને રશિયાના સામ્રાજ્યવાદ આગળ સ્વતંત્ર તાના ખમીરને આગળ લાવી શકતું જ નહોતું તે રશિયન સામ્રાજ્યવાદના ભ્રમ સાથે ઉડી ટટાર થયું. સોવિયેટ રશિયા તેને નેહતી મદદ આપવા તૈયાર થયું. ઉદાર દિવના મુનેહે ધરાને જગતમાં એ સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કર્યું તે એટલે સુધી કે જે ધરાન નજીવી જાળતોમાં લડન અને મેટ પિસ્સંજર્ગના પરદેશખાતા તરફ મીટ માડી બેસતું હતું તે પોતાના મકા મોલા તેલના પ્રદેશ માટે ઘિટન જેવાં માધન સપ્ત રાજ્ય માથે બાથ બીડવા તૈયાર થયું. અને આ ઝઘડામાં તેણે પોતાના બાજબી હકો પ્રાપ્ત કર્યા પણ ખરા ।

રાજદ્વારી શેતરજના ઉસ્તાદો પણ કાળને વચ છે જે ઉસ્તાદો અત્યાર સુધી જગતને આગળીના ઇસારે નચવતા હતા તે ઉસ્તાદોનું સ્થાન સદાને માટે ગયું છે જેવું સ્થાન યુરોપ અને સમગ્ર જગતમાં ઘિટન ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલિન હતું તેવું સ્થાન તેઓ હવે મદિ પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી. એ બધા અત્યારે અમેરિકાના દેવાદાર બન્યા છે અને અમેરિકા જગતના તાલ સ થે પોતાના તાલ બિલાવવા મટોરિયાની જેમ અત્યારે તો આર્થિક દાવ જેવી રહ્યું છે ડોળગી કિમત ચઢાવી ઉતારી દુનિયાના બજારમાં પોતાનો માલ ખપાવવાનો તે સદો બેવી રહ્યું છે એટલે જે દેશ તેનો માલ ખરીદે, તેના વેપારને ઉત્તેજ આપે તે તેને મન તેનો પરમ મિત્ર ગણાય । આવી રચિતિમાં પૂર્વ દેશોને તે પપાળી રહ્યું છે અને તેથી જ પૂર્વના દેશો યુરોપના બા ગણાતા દેશો સામે પડતા અચકાતા નથી

આ બધી ખટપટ વચ્ચે ધરિન, અફઘાનિસ્તાન જેવાં સુદૂર આવી રહેલાં, રજો અને પર્વતોથી બહુ દુર્લભ ન ગણાતાં રાજ્યો તરફ નજર માંડવાની શક્તિ રાજદારી-શૈત્તરંજના હસ્તાદેને યોડી જ છે. આર્થિક મુજબણને લીધે તેઓ તેમ કરી શકે તેમ જ નથી. અને તેથી જ ધરિન, અફઘાનિસ્તાન જેવાં રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્રતા આગળ ને આગળ વધારી રહ્યાં છે.

ધરિન-જગત્નું ધરિન-પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, મમૃદ્ધિ અને સામ્રાજ્ય માટે જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાંસ, જર્મની, પ્રશ્ચિમ વગેરે આધુનિક કાળના સુસંસ્કૃત ગણાતાં રાજ્યો ત્યારે અધિકારના વખતમાં ગયા ખાતાં હતા ત્યારે ધરિનમાં સંસ્કૃતિનો મધ્યાન્હ તપતો હતો. ધરિની સમ્રાટો ત્યારે અરેબિયન નાઈટસની વાતો જેવી સમૃદ્ધિ ભોગવતા હતા. અત્યારનાં કાંઈ પણ સામ્રાજ્યને જુલાવી દે તેવા વિસ્તાર પર ધરિની સામ્રાજ્ય દોર ચલાવતું હતું. એ સામ્રાજ્ય ગયું છતાં ધરિન પોતાની આલિશાન કીર્તિ જાળવી રહ્યું. હાફિઝ, હમ્મર અખ્યામ અને શેખ સાદીની લલિત બાની આખા જગત પર હજી ધરિનને જાગતુ રાખી રહી છે. અને અત્યારે રેઝા-શાહ પહેલવીના આશરા નીચે જગતના શ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્યના પત્ન તળે કચરાએલા પોતાના હક્કો પાછા મેળવી તેણે પોતાની શુભાવેલી આતંર્રાષ્ટ્રિય કીર્તિ પાછી મેળવી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ધરિનનો ગંધો ઇતિહાસ દુકામાં વર્ણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા રાખવામાં આવે છે કે 'નવયુગ ગ્રંથમાળા'માં પ્રગટ થનાં આ જાતના બીજાં પુસ્તકોની પેઠે જ આ પુસ્તક પણ શુજરાતી વાચકવર્ગને અવસ્ય રૂચશે.

:: અનુક્રમ ::

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ છુ : લૌગોત્તિક વિવરણ	૩
૨ જી : પ્રાચીન ઇતિહાસ	૮
૩ જી : ઓગણીસમી સદીનું ઇરાન	૧૮
૪ થુ : ઇરાનમાં નવા વિચારોનો પ્રવાહ	૩૨
૫ મું : પહેલું ઝંધારણીય તંત્ર	૪૨
૬ કું : ચગદાએલી પ્રજા	૫૪
૭ મું : ઘેરાનું વાદળ	૬૪
૮ મું : વાવાઝોડોની તૈયારી	૭૨
૯ મું : ઇ. સ. ૧૯૦૬ની ક્રાંતિ	૭૭
૧૦ મું : નવયુગ	૮૪
૧૧ મું : મહાયુદ્ધની પહેલાં	૯૦
૧૨ મું : મહાયુદ્ધના અરસામાં	૧૦૨
૧૩ મું : ઇ. સ. ૧૯૨૫ની ઉચ્ચપાયલ	૧૧૧
૧૪ મું : આધુનિક ઇરાન	૧૧૯

—: યુજરાતી સાહિત્યમાં કાન્તિનો જવાલામૂખી :—
—એટલે—

નવયુગ ગ્રંથમાળાના અનોડ પ્રકાશનો
તેનું

ચોથું વર્ષ શરૂ થઈ ગયું છે
સમાજ ચોકમાં તાંડવ ખેલતો મૂડીવાદ
કગલોની છાતી ચીરતો ધનવાદ
ધન સમ્રાટોની ધગધમતી બહૂ તજ
છવન નીચેવી રહેલો મજબૂરવાદ
અમારાં

ન-વ-યુ-ગ-ગ્રં-થ-મા-ળા

ના પ્રકાશનોથી ખુલ્લો પડે છે.

[વાર્ષીક એક હજાર પાનાનાં ઘેર બેઠાં
છથી આઠ કાન્તિકારી, પુસ્તકોનો સેટ]
છતાં

— વાર્ષિક લવાજમ માત્ર —

હિન્દમાં

પ્રદેશમાં

કાચું પૂઠું : ૩-૦-૦

કાચું પૂઠું : ૪-૮-૦ [શિર્ષોગ ૧]

પાકું પૂઠું : ૪-૦-૦

પાકું પૂઠું : ૫-૮-૦ [, ૭]

પ્રથમ પુરતક 'ધરાન' તૈયાર થઈ ગયું છે.

—: તૈયાર થતાં પુસ્તકો :—

સ્વરાજ અને સંરક્ષણ કુમારનાં સ્વપ્નો

પીડિતોની કથાઓ લાગ રળો

ગ્રાહક ન થયા હો તો થવા માટે આજેજ

: લખો :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ : કાઠિયાવાડ.

સુદ્ધાની લાલમામાં જીવન દુનાવની, શયતાનેની
પિપાસામાં લલ્ય સળગાવતી, મમાજ પિન્જરામાં એક પખીચી
માફકે તરફડતી આવા ઉલ્લાસ અને હર્મિઓને ચીમળાવતી
પાસે

અવનવા પ્રકાશ પાયર્થા કરેતી—શૂન્યતાતી જહેનો પાસે એક
બહેન વરીકે રમતી—શૂન્યતાત શરની એક અને અલેક

લીલાવતી.....ગ્રંથમાળા

[વાર્ષિક ૧૦૦૦ પાનાનાં છઠ્ઠી આઠ મામાજીક પુસ્તકો.]

ત્રીજા વર્ષના સુંદર પુસ્તકોનો સેટ

૧-૨ પુસ્તક : કિલ્લેદારની કન્યા : કાચુ પૂર્વ ૦-૧૨-૦

પાક પૂર્વ ૧-૦-૦, રશિયન લેખક
'પુસ્કિન'ની ગ્રેમનો ખરો જાવ સમજાવતી
રસમરી નવવક્યા :

૩-૪થુ પુસ્તક : સમાજની લીતરમાં : કાચુ પૂર્વ

૦ ૧૨-૦ પાક પૂર્વ ૧-૦-૦ સમાજના
અવનવા પ્રશ્નો અર્થતું [પીડિતોની કથાઓના]
તેમક શ્રી રજનીકાન્તતું સામાજીક દ્રુકી
વાર્તાઓતું પુસ્તક :

૫-૬થુ પુસ્તક : સ્વર્ગની પરીઓ : કાચુ પૂર્વ ૦-૧૨-૦

પાક પૂર્વ ૧-૦-૦ આજ સુધી કોઇ દિવસ
પથુ ન વાચેલી હોય તેવી સ્વર્ગની પરી-
ઓની વાતો. શ્રી હમનલાલ હરીલાલ
પજ્ઞાની પ્રજ્ઞાવના સાચે.

તેવાર થાય છે : રાસકંદોરી અને હિરણ્ય

આઠકે ન થયા હો તો અત્યારેજ

: લખો :

નવયુગ પુસ્તક ભંડાર : રાજકોટ

પ્રકરણ ૧ હું લૌગાલક વિવરણ

મધ્ય સમુદ્રથી માંડીને હિંદની સરહદ સુધીમાં આવેલાં તથા મોટાં સ્વનત્ર રાજ્યોમાં ધરાનની ગણતરી થાય છે. આ ૬,૨૮,૦૦૦ ચો. મા. ના વિસ્તારવાળો પ્રદેશ કુદરતનું અતિવિચિત્ર સીધાનિહિતન છે. એક તરફ હુગરાળ વેરાન પ્રદેશનું બચકર અને સખત રૂપ, બીજી તરફ સપાટ હરિયાણાં ખેતરોની રમણીય માધુરી ધરાનને અતુલનીય રૂપ આપી રહ્યાં છે. કોઈ જગાએ હુગરાળોની મેખલા સીમાહીન રણભૂમિની છાતી પર આમ તેમ વિખરાધ પડી છે અને તેની તળેટીમાં હાથથી શીતળ બની ગએલા લીલાકુંજર બાગ બગીચા બહેકી રહ્યા છે, ત્યારે કોઈ જગાએ સ્વચ્છ નીચ આકાશ નીચે જનમાનવહીન દિગંત વિસ્તૃત મરુભૂમિના ઉરુદેશને બેઠી બેઠી અબ્રમેદી પર્વતો ફાટી નીકળ્યા છે. પર્વતોની હારો વચ્ચે આવેલી લીલી કુંજ સમી ખીણો ઝરણાંઓના ક્લતાનથી ગુચ્છ રહી છે. ઉત્તરમાં લગભગ ૧૮,૦૦૦ ફૂટ બચેલાં હમ્પશાં બરફથી છવાયેલાં રહેતો એલ્મુર્ક પર્વત અને તેનું બચેલાં બચે સિખર દિમાવદ એપાસ રેલાઈ રહેલી ઉડી નીલિમાની છાતી પર અપાર લાવણ્ય ધારણુ કરી રહ્યાં છે.

પરંતુ ધરાનના કવિઓએ ગુલાબના બગીચા રૂપ જે ભૂમિને જગતમાં અમર બનાવી છે તે આ હુગરાળ ભૂમિ નહિ, પણ તેના

દિશ્યુ બાગમા આવેલી પ્રભુની માનીતી બ્રહ્મિ છે. છંગનના આ
સ્વપ્ન રાજ્યમા નાના નાના ઝુંદર ગામે આવેલા છે, લીલા ધાનથી
હવાએવા મનોહર મેદાનો આવેલા છે, ખુલ્લુતના અસ્તિત્વ ગીતોથી
ગુજાતી દ્રાક્ષકુળે આવેલી છે અને ધીમે ધીમે આવેલી ઝાડોની વચ્ચે
ગુલાબી પ્રભા પ્રસાન્ના ગુલાબના વનો અવંત વેગાઇ ગયા છે.

સામ્ય આમ્ય ગ્સ્તા વાકાચૂકા ચાલ્યા જાય છે. ગ્સ્તાની બને
બાજુએ ઝાડોની દારો, તેના પર ચડેલી વેલો ચઢવાની જેમ મૂકી
નહાય છે વચતના આગમન અને શ્રીખક્તુની શરુઆત વખતે વ્યારે
પર્વત પર પડી રહેલુ બરફ પીગળી નદીઓને બરફૂ કરી મૂકે છે,
ત્યારે વૃક્ષલતાના લીના પાદ્ય ફૂલથી વિશ્વરિત બની એ મેર પોતાની
પ્રભા પ્રમરાવે છે, દ્રાક્ષકુળે ખુલ્લુનોના અવાજથી, નાઈટિંગેલના અવિ-
રામ ગાયનથી અપ્રલિન થઈ રહે છે અને જાધા મેદાનો મનોહર
બગીચાના રૂપમા ફેરવાઈ જઈ શ્રી ખક્તુના રૂપ શુષ્ક રૂપને સ્તિગ્વ
અને સ્થામન બનાવી મૂકે છે.

આના પ્રાકૃતિક વૈચિત્ર્યના ખોળામા જે સરકૃતિલુ સર્જન થયુ છે
તે પણ માહિત્ય, કાવ્યસપદ અને કલાસૃષ્ટિમા એવી જ વિચિત્ર,
એવી જ મમૃદ છે ફારસી બાપાની બાવબીની સ્વછદ ગતિ,
માધુર્યમય શૈલી હમેશને માટે મનુષ્યના મનમા એક જાનનો અનિવ-
ચનીય આનંદ ફેલાવે છે આ સુદર બાપામાના કાવ્યપ્રવાહે માનવ
મનને એક પ્રકારનુ અપૂર્વ દાન આપ્યુ છે આ બાપા દારાહનનની
જૂની, ઐશ્વર્યસંપન્ન એક વિશાલ સરકૃતિએ પોતાનુ રૂપ પ્રગટ પ્યુ
છે મુસનમાન વિજય પછી ધરાને ધરલામી રાજ્ય, સમાજવિધિ અને
સરકૃતિ મદલ્ય કરી હોવા છતાં વિજયની મૂર્છામાથી ઉઠ્યા બાદ એ
જૂની સરકૃતિએ એમદ જે સૈકામા જ વિજેતા ઉપર પોતાની ઉડી

છાપ પાડી હતી. દિંદથી માંડીને દૂર આવેલા રપેનના છેડા સુધીના બધા દેશોના આચારવિચાર, જ્ઞાનવિજ્ઞાન, સ્થાપત્ય શિલ્પ અને લલિતકલા ઉપર ધરિનની અસાધારણ પ્રતિભાએ પોતાની ઉંડી છાપ પાડી છે. વર્તમાન જગતને વિષે સૈરેસનિક શિલ્પકલા [Saracenic School of Art] નામની જે ખાસ સ્થાપત્યકલા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે તે આ ધરિની શિલ્પ પ્રતિભાની સૃષ્ટિ છે અને તે ધરનથી મિસર અને રપેન સુધી વિસ્તાર પામી છે. હિન્દમાં પણ મોગલ બાદશાહોએ ધરિની સંસ્કૃતિને પોથી હતી અને ધરિની વલણ મોટે જહાંગીરીની પ્રખ્યાત બેગમ નૂરજહાન તો પ્રખ્યાત છે.

આજ જાતિની એક શાખા ધરનના હાલના વનનીઓની પૂર્વજ ગણાય. ધરનમાં અત્યારે લગભગ એક કરોડ માણસો વસે છે. તેમાં ૯૦ લાખ શિયા અને ૯ લાખ સુન્ની મુસલમાનો છે; બાકી રહેલી વસ્તીમાંના ૯૦ હજાર ખ્રિસ્તી, ૩૬ હજાર પાલુડી ને ૯ હજાર પારસીઓ છે.

કુલ વસ્તી જે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. એક ભાગ ખેતી અને શિલ્પ વાણિજ્યાદિનું અવલમ્બન કરી શહેર અને ગામડામાં સ્થાયી બાવે રહે છે. બીજો ભાગ ભટકતી જાતોનો બનેલો છે. તેઓ સ્ત્રીપુત્ર અને પરુઓના ટોળા સાથે રહ્યા અને હુગરાઓમાં અહીં તહીં ભટકે છે. ઊંટની પીઠ પર તેઓનો સરસામાન લાદેલો હોય છે. અને જ્યાં ડેરા તાણવા હોય ત્યાં થોડા દિવસને માટે તેઓ રહેઠાણ કરી રહે છે. પુર્કી, કુદ, આરબ, કાશગાઢ વગેરે જુદી જુદી જાતિઓનો આ વિભાગમાં સમાવેશ કરી શકાય. કુદરતનાં આ અસાંત, ચંચળ સંતાનોનાં તોફાનોને લીધે ધરનમાં રહ્યા અગર હુગરાજ મુલકો પસાર કરવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. કારણ કે એ વર્ગનો એક માત્ર ધધો જીવંત કરવાનો છે.

ધરાનની કુદની વિચિત્રતાએ તેની વચ્ચી પર પણ મારી અમર ફરી છે. ધરાનીઓને અભાવિક રીતે જ “ ફ્રેન્ચ જાતિ ” [French of the east.] ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ફ્રેન્ચોની માફક જ તેઓ એક તરફથી બુદ્ધિમાન, કાવ્યામોદી, લાગણીવશ અને સૌંદર્યપિપાસુ છે, અને બીજી તરફથી તેઓના પત્નિચમ, મદનલીલના, સાદમ, શૌર્ય, નિયમિતપણુ વગેરે ગુણોએ તેમને લગ્નવક પ્રાપ્ત બનાવી છે.

આ લગ્નવક અને પ્રતિભાસાળી જાતિ પદેવાં ધણી વર્ષો ગુપ્તી જાળીએલી ધર્મ પાળતી હતી. જન્યુરત તેઓના ધર્મ પ્રવર્તક પયગંબર અને ઝદોન-તા નામનો જૂનો ઋષ તેઓનો પ્રિય ધર્મઋષ ગણાતો. પરંતુ ઇ. સ.ની માન્ય મહામા મુમલમાનોએ તેઓને વટલાવ્યા અને તેથી ધીમે ધીમે તેઓને ઇસ્લામ ધર્મ અને મસ્જીદ ઝદલુ દરવાની દરજ પડી. છેવટે આખો દેશ મુમલમાન થઈ ગયેલ માત્ર સમયમા જરૂરોસ્તી ધર્મ પાળના “ પારસી ” ઓની સખ્યા જગતમાં મહુ ઓછી છે. તેઓનો મોટો ભાગ હિન્દમાં વસે છે અને ધરાનમાં તો તેમના માત્ર ૬૦૦૦ વસે છે. ધરાનમાં આ પારસીઓ મામાન્દ રીતે ખેતી અને વેપાર પર ગુજરાન ચલાવે છે. હિન્દના પારસીઓએ વિદ્યા, બુદ્ધિ અને પૈસા વડે બાહુનિઃ કાળમાં અપાર લાગવગ પ્રાપ્ત કરી છે. મુખ્ય તરફના પારસીઓનો એક પ્રતિનિધિ ધરાનની ‘ મજીસ ’ માટે ચૂંટાય છે અને તે નેદગનમાં રહી ઇગિનના પારસીઓના સ્વાર્થ અને હિત જાળવે છે.

પૂર્વનો વિશાળ વેપાર એક વખતે ધરાનમાં થઈ યુરોપ સાથે ચાલતો. તે વખતે જગતના વેપારમાં ધરાનનું ખાસ સ્થાન હતું. હિન્દની મલમલની પેડે ધરાનના ગાલિયા, દાર, રેશમ વગેરે જગતના બાપારી બજારોમાં એક દિવસ સન્માન પ્રાપ્ત કરતાં હતા. પરંતુ એ બધું અન્યારે નાશોષ રહ્યું છે. પૂર્વના બીજા દેશોની પેડે ધરાનનો

ગૌરવ રૂપિ પણ અત્યારે અસ્તાયજમા ગયો છે. સાપ્રત મમયનુ ધરાન અતિ ગરીબ છે. તો પણ ધરાનનો હાલનો શાહ દેશની હુદાઈ ગયેલી લક્ષ્મીને પુન રચાપવા માટે તનનોડ મહેનત કરી રહ્યો છે. અને હાલે છે કે હાલના શાહના વખતમા જ કદાચ ધરાન પોતાનું જૂનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકશે, તેનો માત્ર વળી દેશવિદેશમા આદરમાન પ્રાપ્ત કરશે, તેની સબાળ વિનાની દ્રાક્ષકુળેમા સુધારા થશે, તેના શુભખાગોના ખુલ્લુમુલો વળી આનંદથી પ્રકુલ્લ બની જગતને આનંદ આપશે, અને સર્વથી વિશેષ તો એ કે ત્યાની વિચિત્ર સમૃદ્ધિ ફરીથી પૂર્ણ મહિમા પ્રગટ કરી જગતને સમૃદ્ધ બનાવશે.

પ્રકરણ ૨ જી પ્રાચીન ઇતિહાસ

એ ગિયાની આ જૂની જાતિનો ઇતિહાસ દેવા અઢી હજાર વર્ષથી અતિ વિચિત્ર સામ્રાટ માર્ગે મનન કરી રહ્યો છે. ઇરાની પુરાણ મ્હાના ધૂમસને બેઠી ત્યાનો ખરો ઇતિહાસ ઇ સ ૫ ૬૦૦ થી શરુ થાય છે.

આ સમયમાં ઇ સ ૫ ૫૫૮ ની માલની વાત છે જ્યારે ઇરાનનો પલેક્ષવહેનો દિગ્વિજયી મમ્રાટ સાઈસ [Cyrus the Great] ઉત્તરમાં રહેતી મીડ જાતિને [Medes] હરાવી તેનું વિશાળ રાજ્ય જીતી લેનો હતો અને એક પછી એક એસિરિયા, બેબીલોન વગેરે આજુબાજુના રાજ્યો જીતી દિગ્વિજયી માડીને જૂમધ્ય સુધીના વિશાળ પ્રદેશ પર એક અખડ વિશાળ સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યો હતો. ત્યારથી ઇરાનના ઇતિહાસની શરુઆત થાય છે એના પુત્ર પછી કામ્બિસેસ [Cambyses] મિમર જીતી ઇરાની સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધું પરંતુ થોડા વર્ષો બાદ સામ્રાજ્યમાં ચોખેર ખડો ફાગી નીકળ્યા અને તેથી કામ્બિસેસને આપઘાત કરવો પડ્યો અને ડારીયસ [Darius the Great] ઇ સ ૫ ૫૨૧ માં ઇરાની સામ્રાજ્યની માઠી પર આવ્યો.

ડરાયસે સખત દાવે કામ લીધું. જળવેા દળાવી દીધેા અને રાત્રમાં ઠેર ઠેર વ્યવસ્થા આણી, વેપાર, શિલ્પ અને સંપત્તિમાં તેણે ધરાનને સર્વથેષ્ટ બનાવ્યું. એથીયામાદખરના ણીક જળવાને દળાવી દવે તેણે ણીસ તરફ નજર દોડાવી. એક વિશાળ લશ્કર તૈયાર કરી એથેન્સ છતવા મોકલ્યું. પરંતુ જળ્યે વાર તેને પાછું આવવું પડ્યું. તેનીખીછ ચક્રાધ વખતે મેરેથોનના રણક્ષેત્ર પર ણીકાએ આપેલાં જલિદાનની વાતો હજી મતિદાસના પૃષ્ઠે પર કોતરાઈ રહી છે. ત્રીજવાર ણીસ પર ચક્રાધ દરવાની તૈયારી થતી હતી, પરંતુ તે દરમિયાન ડરાયસ મરણ પામ્યો અને ઝિર્સિસ [Xerxes] ગાદીએ આવ્યો. ઝિર્સિસે એક વિશાળ લશ્કર સાથે ખોરહરસની સામુદ્રધુની ઉતરી એથેન્સ પર હુમલો કર્યો અને વિશ્વ-વિખ્યાત થર્મોપિલીની લડાઈમાં જૂઝના મૂઢીબર ણીક સીનિકોને મારી એથેન્સ કબજે કર્યું. થર્મોપિલીની લડાઈમાં લીઓનીડસ અને તેના મૂઢીબર સ્પાર્ટન વીરોએ જે સાહમ અને શૌર્ય બતાવી આપ્યું છે તેની ઇતિહાસમાં તુલના થાય તેમ નથી. ઝિર્સિસ પછી ધરાની સામ્રાજ્યની પડતીના પડખા વાગવા લાગ્યા અને પછીથી થએલા સમ્રાટોની નબળાઈ આ પડતીના ચિહ્નોને દહાડે દહાડે સ્પષ્ટ કરવા લાગી. છેલ્લે રાજા ત્રીજે ડરાયસ ઇ. સ. પૂ. ૩૮૫માં ધરાની સામ્રાજ્યની ગાદીપર આવ્યો અને તેના રાજ અમલ દરમિયાન દિગ્વિજયી અલેક્ઝાંડરે ઇ. સ. પૂ. ૩૩૦માં ધરાની સામ્રાજ્ય છતી લીધું.

અલેક્ઝાંડરના મરણ બાદ તેના સેનાપતિઓ વચ્ચે થોડાં વર્ષો સુધી ખૂબ લડાઈ મચી. છેવટે ઇ. સ. ૩૧૨માં સેલ્યુકસે ધરાનનું રાજ્ય હસ્તગત કર્યું. અને તેથીસ નદીને તીરે સેલ્યુસિઆ પસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપી. સેલ્યુકસના વસના રાજ્યોના અમલમાં ધરાનમાં યોર્મર બારે અઘાધુંધી ફેલાઈ ગઈ. જુદે જુદે સ્થળે બડો ઉઠવા લાગ્યાં. આ તકનો લાભ લઈ ધરાનીઓ પણ ડગમઠી ણીક સત્તાને

દાખા કાઢવા માટે તત્પર બન્યા આ દરમિયાન ઈરાનમાં એક નવી મત્તા આગધારી રીતે પ્રગટ થઈ બધી મત્તા બચાવી પડી આ લોકો તે ઉત્તર ઈરાનના પાર્થિયન લોકો હતા.

પાર્થિયન રાજ્ય પ્રખ્યાત મિદિયેટસે ઓછા નામ ડિમેટ્રિયમ ત્રીજાને હગરી ઈરાની આમ્રાજ્ય હતી તીકુ પછીથી પાર્થિયન રાજ્ય ક્રેસાટસે ઉત્તર ઈરાનમાંથી ગજધાની ટેમિફાન આણી પાર્થિયન સત્તા લગભગ ૪૦૦ વર્ષ ચાલી હતી તેને વાગવાર રોમની સામે ઝખઝામા ઉતરવું પડ્યું હતું અને છેવટે તેને દરેક ઝખઝામા વિજય મળતો હતો આ યુગમાં ઇરાન શક્તિ અને બૈશ્વર્યમાં દક્ષિણ ચીનાનું હતું છેલ્લા રાજ્ય આટમિનસે ૫ સ ૨૧૩માં રાજગાદી પર આવી રોમન શહેનશાહ માથે બારે જગ માળા તેણે એ વાર રોમનોને હરાવ્યા પરંતુ આગ નળતા વખતમાં ૬ મ ૨૨૭માં ઇરાનીઓએ એક જખરો બળવો ઉઠાવ્યો અને હમો વર્ષથી પોતાની હતાક ગએલી સ્વતંત્રતા પછી મેળવી લીધી સુધાગ અને જીવણીમાં પાર્થિયન લોકો ઇરાનીઓ પ્રતા ઉત્તરતા હતા, અને તેથી તેઓ સુમસ્કૃત ઇરાનીઓને ગમતા નહોતા ખાસ કરીને જન્યોસ્તી ધર્મને બદલે પાર્થિયનો સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૂર્વજોની મૂર્તિપૂજાનો સ્થાન ઇરાનીઓમાં ફેલાવતા હતા તેથી ઇરાનીઓ તેમના પ્રત્યે હમેશા બુદ્ધિ રહેતા હતા વર્ષથી ઇરાનીઓ પોતાની અતુલનીય સરકૃતિ અને જૂતકાળના ગૌરવની નમૂતિને જાળવી રહ્યા હતા પરાધીનતાના આ વર્ષો દરમિયાન તેઓના અતગ્માં અશક્તિના અપમાન વીર જનાના સળગારી રહ્યા હતા અને આ અપમાન નિરૂત કરવાના પ્રયત્નોમાં તેઓએ કદી થાક અતુલ્યો નહોતો બલિષ્ઠતા આશાની ઝખી જ્યેત પ્રગાળી તેઓએ જૂની મસ્કૃતિને જાળવી રાખી હતી અને આટમિનસના રાજ્યઅમન દરમિયાન તેમની આશા ફળા હતી અરદેશર નામના આર્મિનિયન

વશના એક યુવકને શહેનશાહ બનાવી તેઓએ ધરાનમા માસાનિયન વશની સ્થાપના કરી. સાસાન આકિમિનિયનોનો એક વારસ હતો.

સાસાનિયન અમલ એ ધરાનના રાષ્ટ્રીય જાગરણનો ગૌરવમય યુગ હતો. ધણા વર્ષોની પરાધીનતા વેઠ્યા બાદ આ યુગમા જાતિ નવીન પ્રાણશક્તિથી સતેજ બની બહુમુખી પ્રતિભાનું સરજન કરવા મડી પડી હતી આરોગ્ય, શક્તિ, શિષ્ય, વેપાર, કેળવણી દરેક બાનતમા આ યુગ ધરાનને સમૃદ્ધિની હેવટની હદે લઈ ગયો હતો. અગ્દેશર આ વગનો પહેલો રાજા હતો. તેણે ઈ. સ. ૨૨૭ થી ૨૪૦ સુધી ગળ્ય ધ્યું. તેના અમલ દરમિયાન પાર્થિયનોની બધી સ્મૃતિને સાદ કરી નાખી ધરાનની પ્રાચીન મસ્કૃતિ અને જરથોસ્તી ધર્મને તેની જગ્યાએ ધ્યાન આપવામા આવ્યું હતું જરથોસ્તી ધર્મના વ્યાખ્યાતા લગભગ આશીમ હજાર માગી [Maga] પુરોહિનો પર્સિંગોલિસમા એશ્વર્ય આ નવીન અભ્યુદયાને પ્રેરણા પાવા લાગ્યા. તેઓમાથી ચૂટી કાઢેના ૭ માગીઓની એક પ્રતિનિધિ સભા ગ્યવામા આવી અને આ પ્રતિનિધિ સભાએ પોતાના નેતા તરીકે એક શુદ્ધ આચારવાળા યુવાન માગીને પસંદ કર્યો એવું નામ હતું આદર્ વીરાઈ [Arda Viraf] આ આદર્ વીરાઈ જ અગ્દેશરની આત્માથી જરથોસ્તી ધર્મની છૂટીબ્વાઈ વાણી એકત્ર કરી પ્રખ્યાત ઝંઘોવસ્તાનો મથ પ્રયોજ્યો. પાર્થિયનોની માફક સાસાનીયન બાદશાહોએ પણ ટેમિફોનમા ગજધાની રાખી હતી. અને ત્યાંથી વારંવાર રોમન શહેનશાહોને હગવી ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમાના ૧ લા શાપુરે રોમન શહેનશાહ વેતેન્ગિઅનને લસ્કર સાથે શરણુ યવાની ફરજ પાડી હતી અને ૨ જા શાપુરે રોમન શહેનશાહ જુલિયનને ઘરાલી અચાર ખ્યાતિ મેળવી હતી. ૫૦૭ લગભગ ૪૦૦ વર્ષના ગૌરવને અતે કુદરતના નિયમ મુજબ ગેની મસ્કૃતિને લાખા માળાને માટે અધકારમા વિનુષ્ઠ થઈ જ

પડ્યુ. છેલ્લા મામાનિયન શહેનશાહ ત્રીજા યજ્ઞદેઝ્દના સમયમા નવી ઉદ્ય પામેલી મુમવમાન શક્તિ ઈરાનની પશ્ચિમ સરહદ પર આવી હતી.

દેરેશિયાના રજુસેન પર ઈરાની સૈન્ય અરબ મેનાપતિ મૈયદ ઈબ્ન આકામની કુનેદથી પરાજય પામ્યુ અને ત્યારબાદ ઈ. સ. ૬૩૭ મા આકાસ લગભગ ૬૦ હજારનું સૈન્ય લઈ ફરી ચઢી આવ્યો. આ વખતે યજ્ઞદેઝ્દને પોતાની રાજધાની છોડી ઉત્તર ઈરાનમા જઈ રહેવું પડ્યુ. ઈ. સ. ૬૪૧ મા વળી મિથિયામા આવેલા મેદાવદ આગળ ઈરાની સેનાપતિ ફિરજનને અરબ સૈન્યે હરાવ્યો એટલે યજ્ઞદેઝ્દને પૂર્વ તરફ નાસી જવું પડ્યુ. આવી ગીતે લગભગ દસ વર્ષ નામમાગમા ગાળ્યા. પહોડેપહોડ મુમવમાનો આવે અવિરામ યુદ્ધ કરવું પડ્યુ પરંતુ છેવટે તેના જ એક નોકરે ઈરાનના એ છેલ્લા અવનત બાદશાહને ઈ. સ. ૬૫૧ મા મારી નાખ્યો. છેલ્લી ફાલ્ગુ સુધી આ ઈરાની સરવૈયાઓએ દેશની સ્વતંત્રતા માટે લડાઈ કરી હતી, પરંતુ નરસીબના દુર્લભ વિધાનને યોગે ઈરાનના ગૌરવમંત્રિને હમેશને માટે અસ્તાચજમા રૂપી જવું પડ્યુ. ઈરાન ઈસ્લામના ચળુમા પડ્યુ.

તે જમાનામા ઈસ્લામનો જય નિનાદ નવાઈ ઉપજાવે તેવી શક્તિ હાખરી જગતને ખૂણેખૂણે ગાજતો ફરતો હતો. આ નવા ઉગેલા સૂર્યની જ્યોતિ આગળ મોઢ પશુ જાનની દરકોટ ટકી શકતી નહિ તેના પ્રખર તેજથી પ્રાચીન જાતિઓ ઝખવાઈ જતી હતી. "અલ્યા હો અકબર"ના નિનાદથી દિશાઓને ગમવતા ઈસ્લામની જયપનામ લઈ સાલસિક રજુવારીઓ જે દિવસે હારમધ બદાર પડી જુદા જુદા દેશોમા સદમ પ્રચારવા તૈયાર થયા ત્યારે તેઓના નેત્રારથી જગતના ધાર્મિક વિશ્વાસોના મૂળ ચરચર કંપવા લાગ્યા. સવ જાતિએ આ નવીન શક્તિના આ રૂપ વિકાસને માયુ નમાવી અભિનંદન આપવા

લાગી. ધરાને પણ પોતાના તનતોડ પ્રયત્નોને વ્યર્થ ચતા નીલાળી મહામોઘા સ્વાધીનતા મળને વિસર્જન કરી આ નવીન શક્તિના ચરણમાં માથું ઝુકાવ્યું. જરથોસ્તી ધર્મ ધરાનના પટ પરથી મદતર નષ્ટ થયો અને તેને બદલે જીતાએવી જાતિએ શરમથી માથું નીચું કરી વિજયીનો ધમ, શાસ્ત્ર અને સમાજવિધિ શિર પર ચઢાવ્યા. હજાર વર્ષની જૂની સંસ્કૃતિ પાણીના પૂર આગળ ટકી ન શકી. તેને બદલે મુસલમાની ધર્મે ધરાનની જાતી પર હમ્મેશને માટે સિદ્ધાસન બાંધ્યા.

ત્યારબાદ લગભગ ૮૦ વર્ષ સુધી ધરાન આત્મ ખલિફાઓના તાબામાં હતું. શરુઆતમાં તો ધરાન વિશાળ મુમલમાન સામ્રાજ્યનો એક નાનો વિભાગ ગણાતું હતું અને સ્થાનિક અમલદાર મહિનાના ખલિફાના નામથી તેના પર હકુમત ચલાવતો હતો. અરબો સહેલાઈથી ધરાનના જૂના ધર્મને નષ્ટ કરી શક્યા નહોતા. ઘણા દિવસને પ્રયત્ને જરથોસ્તી ધર્મ રક્ષે રક્ષે ત્યાંથી વિલીન થઈ ચૂક્યો હતો.^૧ જીવન બ્યારે અમલ ધર્મ પડ્યો ત્યારે જરથોસ્તીઓમાંના જે લોકોએ મુસલમાની ધર્મ પ્રકલ્પ કર્યો નહોતો તેમાંના કેટલાક હિન્દમાં આવી વસ્યા અને થોડા ભાગ ત્યાં જ બધા જીવગો મુઝે મોઢે વેડી રહ્યો આ જરથોસ્તીના વશગે અત્યારે પારસીના નામથી ઓળખાવ છે. આઠમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ખલિફાની રાજધાની ટેસિફૂનથી બગદાદમાં લઈ જવામાં આવી. ખલિફાનો રાજઅમન છેવટે શિથિલ બનવા લાગ્યો અને ધરાનના પટ ઉપર નવી નવી સત્તાઓ પેદા થવા લાગી. અગિયારમી સદીની શરુઆતમાં ગઝનીના સુલતાન મલમૂની સત્તા ધરાનમાં પ્રવળ થઈ પડી, પરંતુ અલીઆરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં પૂર્વમાંથી આવેલી

^૧ Caliphs whose principle aim it was to destroy the old nationality by the suppression of its religion.

સેન્ટ્રલ તુમ નામની એક માલિક મુમલમાન જાતિએ ઇગિપ્ત,
આર્મિનિયા, જોર્જિયા અને એશિયામાઈનોર ખજો મ્યાં

ઇગિપ્તમાં આ વરના સ્થાપના તોમન બેગે કરી ત્યાંના
આત્મઆન્ધાન અને માલિક શાહ આ વગના શક્તિમાન નાનઓ
અર્પ ગયા એ રાજાઓ એલા બળવાન હતા કે બગદાના ખનિફાએ
પણ તેઓને ઉપરીપણે સ્વીકાર્યું હતું ત્યાર બાદ સેન્ટ્રલ વશ થીમે
ધીમે નમગો પડ્યા લાગ્યો છતાં બાગમી સદીના મધ્ય ભાગ મુધી
એની મત્તા જેમ તેમ કરીને ટકી રહી સાલિય, ધર્મ અને વિચાર ની
દૃષ્ટિથી નેતા આ સેન્ટ્રલ ગજનવી મુગે ઇરાનમાં એક અતિ
આશ્ચર્યકારક માનસિક વિકાસ સમજાવે છે આ પરાધીનતાના યુગમાં
પણ ઇગિપ્તની મસ્કૂતિ પોતાની ખામ વિગેવનાઓ માથે પ્રમાણ પામવા
લાગી ઇગિપ્તીઓના લાગણીવશ ચિત્તના મમર્ગમાં આત્મા બાદ
ઈસ્લામી મસ્કૂતિ પણ રૂપાતર પામી એક અભિનવ રૂપમાં વિદ્યમા
પામવા લાગી ઇરાનનું આ ત્રિવિધ ભગવતુ વિદ્યોત્પાદી ગજનવી
અને સેન્ટ્રલ વરના રાજાઓ પાસેથી પુખ્ત પ્રેરણા પામ્યું
હતું હં મ ની દલ અગિયાર ને બારમી મહી ઇગિપ્તના
જાતિય માલિકને ગૌરવ મુગ છે સુરીઓનો પ્રેમરસથી
ઉજ્જવન પગ લાલિયમય મધુર ધર્મ આ યુગનું ખાસ દાન ગણાય.
રૂબી, ફિરદોસ્ત, જનાનુદીન રૂમી, ગલ્ગલી, ભમી વગેરેની અમર
સાહિત્ય, હાફિઝની પ્રેમસ્સથી તરબોળ બનેલી ગઝલો, ઉમ્મરખ્યામની
રૂબાઈયાત નાગિર ખુશરની મ્વિતા કલ્યાદિ આ યુગના જ અમૃતમય
દાન છે અને માનવજાતિની સનાતન સપ્તિ છે ઇરાનીઓના મનની
ઉજ્જની લાગણીઓ તેની વિકાસ પામેલી ઉત્તમ મસ્કૂતિ, તેની મુદ્દર
રીતમાં વિજયી ઇસ્લામી મસ્કૂતિ અને રીતમાં ઉપર અતિ મહેલાઈથી
પ્રભાવ ફેલાવી ચકી હતી અને આ પ્રભાવે હિન્દી માડીને યુરોપ

મુખીના બધા દેશોમાં મુસલમાન મંસ્કૃતિ દ્વારા પોતાની છાપ પાડી હતી.

સેક્સન્ટુક અમલ પછી બારગી સદીના અંતભાગમાં રહસ્યમય પૂર્વપ્રદેશમાંથી પાણીના પ્રવાહની પેઠે એક સાહસિક જાતિએ આવી ધરાને ઘેરી લીધું. વિખ્યાત ચગીસખાનની આગેવાની નીચે આ મોગોલ જાતિ એક પછી એક દેશદેશાંતરને વિષે સ્મરણનીલાના અભિનય શરુ કરવા લાગી. એમના જુલમોથી બગદાદની દુર્દશાને પાર રહ્યો નહિ, અને બગદાદના ખલિફાઓની પ્રખ્યાત લાઠીએરીનો નાશ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ એમને સ્વાર્થાં ટોળાઓના નાના પ્રકારના ક્ષત્રીઓ અધાધૂધી મળી રહી. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૩૮૭માં તૈમુર લંગડાએ વાલાઓડાની માફક આવી ધરાન કબજે કર્યું. મોંગોલિયનોના લાખા ઠાળ મુખીના જુલમોને લીધે ધરાને આત્મા મરવાતી અણી પર આવી રહ્યો. આમ સોએક વર્ષના ઝંઝાવાત પછી બાઅદેવતા વળી દયાળુ બની ધરાનના શરીરમાં પ્રાણ ફૂટવા લાગી. શિયાધર્મી મોરી વશના અમલની શરુઆત થતા જ વળી ચતપ્રાય ધરાન જાગી ઊઠ્યુ.

આર્દેબિલના વિખ્યાત શિયા પુરોહિત શેખ સંદુસના વશધર ઈસ્માઇલે ધરાનમાં સેધી વશની સ્થાપના કરી. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૪૯૮માં તેણે બાકુ કબજે કર્યું અને બે વર્ષમાં તે આખું ધરાન તેના કબજામાં આવવાથી ઈસ્માઇલ શાહનું નામ ધારણ કરી તે ધરાનની રાજગાદી પર આવ્યો. સોરી વશનો જ્યો બાદશાહ વિખ્યાત શાહ અબ્બાસ ઇ. સ. ૧૫૮૬માં ગાદીએ આવ્યો. તેના ૪૨ વર્ષના લાંબા રાજ-અમલ દરમિયાન ધરાન સોબાઅ અને અમલને ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચ્યુ. ધરાનના મર્વેઝેશ બાદશાહ તરીકે આજ પણ તેની ગણતરી થાય છે. તેના વખતની અસંખ્ય નિશાનીઓ આજે પણ ધરાનમાં સર્વત્ર તેના

ગૌરવમય રાજ્યમનની સાળીતી પુરી પાડે છે. તેની રાજધાની ઇરિપદાન તે વખતની દુનિયામાં સર્વજનપરિચિત બની ઇરાનની ખ્યાતિ વધારતું હતુ મુરોપના જુદા જુદા રાજ્યોમાંથી એન્ગ્રીઓ આવી આ પ્રખ્યાત સોરી બાદશાહને માન આપતા હતા જગતની એ પ્રતાપશાળી ભૂતિ તરીકે ઇરાન તે વખતે પ્રોતાનો અમીમ પ્રભાવ વિગ્તારી શમ્પુ હતુ. શાહ અબ્બાસના મરણ પછી પછુ મોરીવશ સે ક્રૂતા વધારે વર્ષ આગ્યે હને પરતુ શાહ અબ્બાસ જેવો વ્યક્તિસપત્ર બને પ્રતિભાશાળી સમ્રાટ બીજે એ વશમાં જન્મ્યો નહોતો. અદારમી મદીની શરુઆતમાં જ સોરીવશની સત્તાની પડતીના વાગ્ન વગડવા લાગ્યા. પશ્ચિમમાં તુર્ક અને ઉત્તરમાં રશિયા બળવાન બનતા જતા હતા. પૂર્વમાં કહ્દાર હાથમાંથી ગયુ અને દક્ષિણમાં ઇરાની અખાતમાં અરબ મરદારો ઉત્પાત મચાવવા માગ્યા હતા આખો દેશ તેજહીન બની ગયો હને. ધગનની રાજશક્તિ પણ બિનપ્રતિબિં તેજહીન બનતી જતી હતી.

એ દરમિયાન દુસેનશાહના રાજ્યઅમય વખતે ઇ સ ૧૭૨૨માં પૂર્વ તરફથી મહમ્મદ નામનો એક કુર્દી અધધાન સરદાર ૫૦ હજારના લશ્કર સાથે ઇરાન પર ચઢી આવ્યો. ઇરિપદાનના ૭ લાખ માણસો આ અરવો લાખ અધધાનો સામે માથુ નમાવી ઉભા અધધાનોના અમાનુષિક અત્યાચારોને પરિણામે ઇરાનનું ગૌરવ મૂઠીભર ગમ્મમાં પરીણમ્યુ પરતુ વીસ વર્ષમાં વળી ઇરાનની પ્રાણશક્તિએ જોર માથું અને એ મૂઠીમજ રાખમાંથી પોતાના ગૌરવનું પુનરુત્થાન મ્યું ઇરાનનું આ પુનરુત્થાન જગતના ઇતિહાસમાં એ અચીંતનીય નવાઇ જેવો બનાવ કહેવાય છે

અધધાનો જ્યારે ઇરિપદાન જીતી રાજ્યને ચાલે પાડવાના પ્રયત્નો કરતા હતા ત્યારે ઉત્તર ઇરાનના પર્વતોમાં નાદિર કૂલી નામનો એક જુવાન જૂઠારો પોતાના સાહસિક સોળાતીઓ સાથે એક

મહાન સ્વપ્ન નીલાળતો સાહસને માર્ગે પળતો હતો. ફક્ત આઠ વર્ષમાં તેનું સ્વપ્ન સફળ થયું. અગણિત ધરિનીઓને એકત્ર કરી તેણે અધધાનેને હરાવ્યા, અને ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં ગર્વબેર તેણે ઈસ્પહાન છોડી નવા સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. ત્યારબાદ જોતજોતામાં તેની અમાપ શક્તિ આગળ તુર્કીએ માથું નમાવ્યું, કેકેસસ તાળે થયું અને રશિયા ઉત્તર ધરનાં છોડી પીઠ બતાવી નાહું. ફત્તેહ ધરિનીઓ પોતાના મુક્તિદાતા સુવાનને અભિનંદવા લાગ્યા. ત્યારબાદ ત્રણ વર્ષમાં અધધાનિસ્તાન છોડી નાહિરશાહે હિંદના મોગલ શહેનશાહને હરાવ્યો અને હિંદની અગાધ દોલત લૂટી પાછો ધરિન આવ્યો. ત્યારબાદ દેશક મુદતમાં સીમાદીન વિકાસે તેને ઉજ્જવળ અને લોહીનો તરસ્યો બનાવી મૂક્યો. એક દિવસ જે શક્તિમાન વીર સમસ્ત ધરિનના મુક્તિદાતા તરીકે અહા પ્રાપ્ત કરતો હતો, તેજ તેના હેઠલા દિવસોમાં જાતિનો તિરસ્કાર પાત્ર બની ગયો. ઈ. સ. ૧૭૪૭માં નાહિરશાહનું ખૂન થયું, અને તેનું વિશાળ સામ્રાજ્ય લૂટી પડ્યું.

નાહિરશાહના મરણ બાદ વળી ધરિન અરાજકતાના પંજામાં સપડાયું, લગભગ ૫૦ વર્ષના ઉચટારુલટા પસટા બાદ વળી તેનું ભવિષ્ય અનિશ્ચિત બની ગયું. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં આગા મહમંદ નામના એક કામરૂદ્ધના યોગ્યએ વળી ધરિનમાં વ્યવસ્થા સ્થાપી. બેંગોર્નિયા રશિયાની કુમકથી બળવાખોર બન્યું હતું, તેને તાળે કરી તિક્કસિશ અને એરિવાન કબજે કરવામાં આવ્યા. રશિયાએ આનો બદલો લેવા માટે ૪૦ હજારનું સૈન્ય મોકલ્યું, પરંતુ રાણી કેચેરાઈનનું મરણ થતાં એ લશ્કર પાછું ફર્યું. ધરિનના જુદા જુદા ભાગો છોડી આગા મહમંદે એક સંઘબદ્ધ શક્તિ પેદા કરી. પરંતુ ૩ વર્ષ બાદ આગા મહમંદ છૂપા મારાને હાથે મરણ પામ્યો, અને તેની પછી ફતેહઅલીશાહ ગાદીએ આવ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી ઝાગણીસમી મદીનું ધરાન

અ ઠારમી સદીના છેવટના ભાગમા ઇંગ્લિશ મુરોપીઅનોન રાજદારી લાગવમનુ સ્થાન ચર્ચિયમ્ અને તે સાથે તેન ઝાગોનિઝ સ્થિતિના કારણે ખીને તેની મહત્તા પશુ વધી પડી જુદા જુદા ઉનટામુનટા મ્પાર્થના આરાતે લીધે ધરાનમા જે વમરો પેદા થયા તેની શરૂઆત હોદઅલી શાહના રાજ અમરથી શરૂ થઈ દીર્ઘદિવાળા નેપોલિયનની મત્રાન્ય ધરવાની પ્રતિભાએ જ ધરાનને યુરોપની રાજદારી મર્યામા મ્પાન આપ્યું.^૧

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના મુખ્ય ટ્રેડ હિન્દ પર હુમલો કરવાનો અને એ હેતુ પાર પાડવા અરૂધાન અમીરને નાદિરશાહની માફક હિન્દ પર હુમલો લઈ જવાની ઉશ્ચેરણી કરવી એ નેપોલિયનની મુખ્ય રાજનીતિ હતી એ ઉપરાત અયોધ્યાના વાન્દિઅવી અને હિન્દના બીજા હિન્દુ

---

1 It was owing to the fantastic strain in Napoleon Bonaparte's character that Persia was brought within the orbit of European politics. Among his far-reaching plans was one for using the Shah as an instrument in his scheme of world politics more specially in connection with the invasion of India."

રામઝો અમીર સાથે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ તરફ મલાવતા હતા. આથી હિન્દના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ વેલેસલીને બારે ચટપટી ચર્ચ હતી અને તે અમીરને બીજી કોઈ બાબતે રોકી રાખવા પ્રયત્નશીલ બન્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૯માં ખુશાબરના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ મહેદીખાન મારફત ફતેહઅલીને અમીર વિરુદ્ધ ખૂબ ઉરકેયો. કારણકે શાહ પણ અફઘાનિસ્તાન છૂતવાને ધરિદો રાખતો હતો. પરંતુ આ ઉરકેરણીનું કંઈ શુભ પરિણામ આવ્યું નહિ. એનું સાંભળવામાં આવ્યું કે રશિયાના યહેનશાહ પોલ અને નેપોલિયનની એકત્ર સેના કાશિમ્યનથી ધરન અને અફઘાનિસ્તાનમાં ચર્ચ હિન્દ પર ચઢી આવવા તૈયાર ચર્ચ રહી છે. અને આ મદદમાં ધરન અને અફઘાનિસ્તાનને જોડાવાનાં આશંકણ અપાર્થ ચૂક્યાં છે.

આવી ગડમથલથી ગભરાઈ લોર્ડ વેલેસલીએ ઇ. સ. ૧૮૦૦માં કેપ્ટન માલ્કમને ધરન મોકલ્યો. તે ખુશાબર ચર્ચ તહેરાન ગયો અને ત્યાં શાહની સાથે પાછી સંધિ કરવાના કામમાં રોકાયો. છેવટે અંગ્રેજો અને શાહ વચ્ચે સંધિ ચર્ચકે અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા બાધ્યા સિવાય શાહે અફઘાનિસ્તાન સાથે દોસ્તી ન કરવી. ફ્રેંચ લાગવગ ચાલવા દેવી નહિ અને ધરનમાં બ્રિટિશ વેપાર ખાટે સગવડ કરી આપવી.

આ દરમિયાન રશિયાએ વળી જયોર્જિયા કબજે કર્યું. આથી ઇ. સ. ૧૮૦૪માં રશિયા અને ધરન સાથે લડાઈ ચાલી. આ લડાઈમાં ધરને ઈલાંડની મદદ માગી, પરંતુ બ્રિટને તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. આથી માનબંગ ચર્ચ ધરને ટિલસિટમાં નેપોલિયન પાસે મીર્ગ રાખને દૂત તરીકે મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૭ની ફ્રેંચ સાથેની સંધિમાં [Treaty of Finkenstein] નક્કી થયું કે રશિયા વિરુદ્ધ ફ્રેંચ અને ધરન સરકારે એકત્ર મળી કામ કરવું અને ધરને ફ્રેંચને હિન્દ પરના હક્કમાં મદદ કરવી. આ પ્રમાણે માલ્કમે અંગ્રેજી મિત્રતા

સાત વર્ષમાંતો, ઘટના પ્રવાહમાં ધસડાઈ ગઈ. ચોડા માસ બાદ ગાર્ડેન નામનો એક ફ્રેંચ સેનાપતિ ૭૦ હસ્તકરી અમલદારો સાથે ઇરાન આવી પહોંચ્યો અને ઇરાની હસ્તકરને યુરોપિયન ટપ મુજબ ફળવવાના પ્રયત્નો ચલા માંડ્યા.

આ દરમિયાન ફ્રેંચ અને રશિયનો વચ્ચે ટિલસિટની સંધિ થઈ. શાહે ધાર્યું હતું કે આ સંધિમાં નેપોલિયન રશિયાને બેપોર્જિયા પાછું અપાવશે. પરંતુ સંધિના કરારનામામાં આ સંબંધી કંઈ જ લખાણ નહોતું. આથી શાહને બહુ અપમાન લાગ્યું અને ભોતભોતમાં પવન ફૂર્યો. આ દરમિયાન વળી અંગ્રેજો ઇરાનની મિત્રતા પ્રાપ્ત કરવાની તક ખોળવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૮૦૮ થી ૧૮૧૪ સુધીમાં અનેક વાટાઘાટ ચાલ્યા. પછી છેવટે એક પાકી સંધિ કરવામાં આવી. આ સંધિ મુજબ ઇરાને યુરોપિયન રાજ્યો સાથે ફરેલી સર્વ સંધિઓ રદ કરવામાં આવી અને અંગ્રેજો સિવાય બીજી કોઈ પણ યુરોપિયન ભોતભોત ઇરાનમાં પ્રવેશવા ન દેવી એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. વળી લડાઈ વખતે એકબીજાને મદદ કરવી એવી પણ ક્ષત્રમ દાખલ કરવામાં આવી. બાના બહવામાં અંગ્રેજો ઇરાનને ૨ લાખ ટોમાન [૧૧ લાખ રૂપિયા] દર વરસે આપશે એવું લખત થયું.

આત્માર મુધી ઇરાન સંબંધીની બધી વ્યવસ્થા હિંદની સરકાર કરતી હતી; પરંતુ છેવેથી તહેરાનમાં બ્રિટિશ એમ્બેસી ખાતું સ્થાપવામાં આવ્યું અને ઇરાનને દિલ્લી સરકાર સાથે નહિ પણ ઇંગ્લાંડની સરકાર સાથે સીધા સંદેશ ચલાવવાનો છક મળ્યો.

આ લગ્નનો અત ઠેક ઇ. સ. ૧૮૧૩ની શુલિસ્તાનની સધિ વખતે આવ્યો, પરંતુ તે યોગ સમય માટે. ઇ. સ. ૧૮૨૫મા વળી રશિયાએ ગોકથા કબજે કર્યું. આથી ધરાન રશિયા સાથે લગ્નમાં ઉતર્યું. આ વખતે ધરાની લશ્કરની શરૂઆતમાં તો ૮૦૦ થઈ પણ શાહની લોભી ચત્તિને લીધે હેવટે ધરાન શોભનીય રીતે હાર્યું, અને ઇ. સ. ૧૮૨૮ની તુર્કમેન ચાહની માધમાં તેને નામોશીબરી શરતો સ્વીકારી લેવી પડી. આ સધિ મુજબ ધરાન પાસેથી રશિયાએ એરિવાન, નાકચિનાન, વગેરે ખણા પ્રદેશો અને તુર્કસાનીના બદલામાં ૩૦ લાખ પાઉન્ડ વસુલ કર્યાં. આ સિવાય ધરાનને પોતાના રાજ્યમાં રશિયાને કેટલાક ખાસ હક્કો આપવા પડ્યા. આ બધી શરતોને લીધે ધરાનની આબડ એટલી તો હલકી પડી કે એક સદી સુધી તે પોતાનું માથું ઊંચું કરી શક્યું નહિ.

તુર્કમેન ચાહની સધિથી ધરાનના રાજદ્વારી પ્રકરણની આખોલ્લા તદ્દન પચટાર્ક બની ત્યાર પછી જે યુગ શરૂ થયો તેમાં રશિયન ભાગનગ દિનપ્રતિદિન વધતોજ ચાલી. આતંકિત ને બાહ્ય રાજમ-જોમાં ૮૫૦ મરિનમાં રશિયા સ્વર્વોપરિ સત્તા ભોગવવા લાગ્યું. શક્તિશાળી અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ જેનો અતુચ્છ પ્રાપ્ત કરવા હમેશા હરિદ્વાર્ કરતા આવ્યા હતા, તે સ્વતંત્ર ધરાન એક સદીને માટે કોણુ જાણે ક્યા વિનુષ્ઠ થઈ ગયું. ધરાનની રગભૂમિ પરથી ફ્રેંચ સત્તા તો સદાને માટે વિનુષ્ઠ થઈ ગઈ. તેને બદલે રશિયા અને અંગ્રેજોની કાતિલ હરિદ્વાર્ પ્રવળ થઈ પડી અને નાના પ્રકારની મુસ્લિમીઓ ઉભી કરવા લાગી.

હવેથી રશિયાની રાજનીતિ એ ચર્ચ પડી કે ધરાનનું લક્ષ ઉત્તર તરફથી ખસેડી પૂર્વ તરફ દોર્યું કે નેથી દિલ્લી સરકાર વિરુદ્ધ ધરાનનો ઉપયોગ કરી ચક્રાવ આ તરફ અંગ્રેજો પણ ચક્રાશીલ બની ધરાનને રશિયાની સરહદ તરફ મીટ માણ્યું બનાવવાના સખત પ્રયાસો

કુવા લાગ્યા હવે અંગ્રેજોને સ્પષ્ટ સમજાયું હતું કે ફ્રેંચો કરતા નિયાન્ એશિયામાં તેમનો પ્રમુખ હજીજ બની રહે ન છે હિંદમાંની બ્રિટિશ મત્તાને ફ્રેંચો કરતા રશિયાજ વિશેષ પડકારી શકે તેમ છે અને તેથીજ મધ્ય એશિયામાં રશિયન સત્તા જેમ જેમ આગ્રેન્દ્રમ કરી ગઈ તેમ તેમ અંગ્રેજોનો રશિયા પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ વધતો જ ગયો.^૧

રશિયા આગળ જઈ ન ચાલવાથી ધરાને પૂર્વ બાજુએ પોતાનું જોર અજમાવવાનો વિચાર કર્યો અને રશિયાએ પણ એ તરફ ધરાનું લક્ષ લાગી રહે તેની સતત પેરવી માડી અને પરિણામે ધરાને હવે પડીના પચીસ વર્ષ અધધાનિસ્તાન કબજે કરવાના મતલ પ્રયત્નો કરનામાં ગાલ્. અધધાનિસ્તાન તરફ ધરાનની આવી દૃષ્ટિ જોઈ અંગ્રેજોને ૧૮૫૪ થી ૧૮૫૬ થી લાગી કારણ કે ધરાન જો અધધાનિસ્તાન જીતે તો રશિયન લાગવગ ઠેક હિંદના આપા મુઠી આવી પહોંચે અને એને લીધે હિન્દની વાયવ્ય સત્ત્વ પર એ પ્ર એવું વાવાઝોડુ મચે કે તેમાં અંગ્રેજોની આબરૂના કાકરા યામ એ સભવિત હતું આથી જ અધધાનિસ્તાનમાં ધરાન પોતાનો પગદડો જમાવી ન શકે તથા રશિયન લાગવગથી એ દેશ અર્થા અલગ નહે તે માટે હિંદી મરકાર ભારે પ્રયત્નો કરવા લાગી

૧ "From the time began the falling among British States man in India and England that Russia had now taken the place of France as a menace to India feeling which with gradual advance of the Russians in Central Asia became stronger and stronger, until it led to an acute and Ceaseless Conflict of policies between the two powers"

ઈ. સ. ૧૮૩૩માં ઇરાને અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પર આવેલા હેરાત-નગર પર હુલો કરી ઘેરા લાદ્યો. પરંતુ બીજી વરસે ફતહઅલીશાહ મરણ પામ્યો અને આ લડાઈ થોડા રોજ માટે મુલતવી રહી.

ફતેહઅલીના મરણ બાદ મહમ્મદ શાહે તબિજથી લશ્કર લઈ આની તહેરાન છત્યુ અને યોગેરની અરાજકતા દાખી કરી રાજગાદી પર પોતાનો દાવો સાબીત કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૭માં મહમ્મદશાહે પાઠો હેરાતનો ઘેરા શરૂ કર્યો. અંગ્રેજો હેરાતના મુખ્યા યારમહમ્મદખાનને છૂપી રીતે મદદ કરવા લાગ્યા. પોલિંગર નામનો એક અંગ્રેજ મુલક ગોમદાજ છૂપે વેશે હેરાત ગયો અને ત્યાં તેણે હેરાતવાસીઓને પુષ્કળ મદદ કરી. ઈ. સ. ૧૮૩૮માં અંગ્રેજ એલચી મેકનીએ આવી મહમ્મદશાહને આ ઘેરા હટાવી લેવાની નિનતિ કરી, પરંતુ અંગ્રેજ એલચીની નિનતિ ન ગણુકારતા રશિયન એલચીની સલાહ મુજબ મહમ્મદશાહે હેરાત પરનો ઘેરા ચાલુ રાખ્યો. એટલે મેકનીસને નિરાશ થઈ ચાલ્યુ આવ્યુ પડ્યુ. પરંતુ હેરાતનો મજબૂત કિબ્લો ઇરાનથી ન છૂટાયો. મહમ્મદશાહને ફિરે વહને પાછુ ફરતુ પડ્યુ ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં તે મરણ પામ્યો. તેના મૃત્યુકાળ વખતે ઇરાનમાં એવી તો અધઘુધી પેઠા થઈ કે એ અરાજકતા અટકાવવા માટે તેની પત્રીના રાજકર્તાને સખત મહેનત કરવી પડી. તો પણ એને ન્યાય આપવા ખાતર આપણે કહેલુ જ બોધએ કે આ બધામાં મહમ્મદશાહ કરતા તેનો મૂર્ખ અને દબી વડો પ્રધાન વધારે જવાબદાર હતો. ^૧

“ He brought the exchequer to the verge of bankruptcy and the country to the brink of revolution. The pay of the army was generally from three to five years in arrears. The cavalry of the tribe was almost annihilated ”

મહમ્મદશાહના મહુ બાદ તેનો પુત્ર નાગિરદીન ૧૬ વર્ષની ઉંમરે મિદાસન પર આવેો એના હક્ક સમગ્ર ગ્રામ પરુ જાનની ગળાડ મચી નહોતી, પરંતુ બીન દરમ્ને વારસો મળેો હોવા છતાં તેને અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવવી પડી તેના મજબૂતમયના પરેવા બાગમા બાપી મમ્મ (૧૨) ઉગવેલા બાપવાએ આખા દરબારમા અશાત વાતાવરણ ફેરો યુ

૬ સ ૧૮૫૦મા બાપીઓએ યમ્મ શહેર છોડી લવાને પ્રયત્ન કરેો પરંતુ તેઓને તેમા મક્કળના મળી નહિ ત્યાર બાદ વડા પ્રધાન મીરજા તકીખાતુ ખૂન કરવાના મવનરા સમગ્ર ધણા બાપીઓ પકડાયા અને તેઓને દેહાતદગ્રી સગ્મ કરવામા આવી એજ વર્ષ દરમિયાન જનજન શહેરમા વડા મુલ્યાએ બાપી ધર્મ સ્વીકારી શહેર નજીક લ્યું અને ૨૦ પકડાએલા દરબારના સિવ્યનો નિષ્કરતાથી વધ કરેો આડુ વેર વાળવા માટે બાપીઓના નાનામોટા સર્વ સીપુરુષોને કેં કરી મારી નાખવામા આવેા ૬ સ ૧૮૫૨મા એક દિવસ

૧ બાપી ધર્મના સ્થાપનાર હેરમ્મઅલીમહમ્મદ ૬ સ ૧૮૨૦મા શિરાઝમા જન્મેો હતો. પોતે મરીબ દુકાનવારનો પુત્ર હોવા છતાં કરબલના મો ૧ પાતો પારો ધર્મગ્રસ્ત જાણી ક્રબ્બાત થયેો હતો અને ધર્મજીવનની કોરસા ખાતર બીજા બધાનો વિશ્વાસુ બનેો ૨૪ વર્ષની ઉંમરે પોતે પોતાને 'બાબ' (નવનો દરવાજો) તરીકે જોળખાવવા લાગેો અને મક્કા હજ કરી આવેા બદ તેના અનેક સિધ્ધે થયા શિરાઝમા પ્રવેશ કર્યા બાદ તેને દેર કમરુ કે મહમ્મદનો જમનો ડોર થયેો એ અને હવે હુ પોતે નવયુગ પ્રવર્તક હુ આવેા જાહેરનામાથી તેને પાતલ અણવામા આવેા અને કેંડ પકડવામા આવેો એન્ટે વર્મિજમા તેને સરકારના દુકમથી ગોળીએ વાર્ધ નાખવામા આવેો તેના ધાર્મિક વિચારો ન સમજાય તેવા અને રદ્દસમય છે અલીમહમ્મદ ના મૃત્યુ પછી મીરજા ધવાદા નામનો એક મુવક બાપીઓનો નેતા બનેો

નાસિરુદ્દીન તહેરાનની એક ગલીમાં થોડેમવાર થઈ જતો હતો. એ વખતે ચાર બળવાજોર બાબીઓએ શાહનું ખૂન કરવા માટે ગોળીબાર કર્યો. એમાંનો એક બાબી તો તેજ જગાએ મરણ પામ્યો. બીજો જીવન બચાવવા માટે એક કુવામાં કૂદી પડ્યો અને બાકીના બે દેઢ પકડાયા, તપાસ કરતાં મોટું કાવતરું પકડાયું અને તેના પરિણામે બાબીઓન નબૂર રીને હન્યા કરવામાં આવી. ૧૦ બાબીઓને અરધા બાળવામાં આવ્યા અને પછી તેના અંગેઅંગોને કુહાડી વડે કાપવામાં આવ્યાં. બાબી મંપ્રદાયના આત્મતાગથી અને વીરતાથી મુગ્ધ બની આજો દેશ નાસિરુદ્દીન સામે ખળભળી ઉઠ્યો અને બાબીઓનાં માહસના રથજે રથજે વખાણ થવા લાગ્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં રશિયાએ ઇરાનના દરબારમાં દરખાસ્ત મોકલી કે તુર્કી વિરુદ્ધ ઇરાન રશિયા સાથે એકત્ર મળી લડાઈ જાહેર કરશે તો તુર્કમેન ચાઈની સહિ મુજબ ઇરાન પાસેથી દેશી પડતી રકમ જતી કરવામાં આવશે. આ દરખાસ્તની તરફેણમાં નાસિરુદ્દીન જાને હોવા છતાં વડા પ્રધાને તેને સલાહ આપી કે રશિયા કરતા અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોની મિત્રતા વધારે કીમતી છે, કારણ કે તેમની મદદથી કદાચ તુર્કમેનચાઈની અપમાન જનક સહિ સફતર રદ કરી શકાશે અને શુભાવેલા પ્રદેશો પાછા મેળવી શકાશે. પરંતુ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચો માથેતી વાટાઘાટમાં શાહને તટસ્થ રહેવાની સલાહ મળી. ગોળી સહિ ૧૬ કરવાની યોગ્ય શરત મંજૂર ન કરી. આથી શાહને બહુ અપમાન લાગ્યું, છતાં તેને તટસ્થ રહેવાની ફરજ પડી. ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં ગોળી એક અમલદારની નિમજૂક સલાહમાં ઇરાનની સરકાર સાથે મનબેઠ પડતાં અંગ્રેજ એલચી તહેરાન છોડી ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર બાદ પછીનાં વર્ષે ઇરાનની સેનાએ હેરાત પર ચડાઈ કરી

તે જીતી લીધું, અને તેને ઇરાનની સરહદમાં દાખલ કરી દીધું આથી અંગ્રેજ સરકાર બારે ઉગ્રેગઈ ગઈ ઇરાની અખાતમાં આવેલા ખુશાબર બદરમાં અંગ્રેજ સેના હારી અને નોડા રોજમાં અંગ્રેજ મેનાપતિ જેમ્સ આલ્ફ્રાએ મોહામેદા અને આહવાબ કબજે કર્યાં. ત્યારબાદ ઈ સ ૧૮૫૭ માં અંગ્રેજોએ પાર્સિમાં એક સધિપર મઠી કરી અને ઇરાનની સાથે મધિ થઈ કે ઇરાને અફઘાનિસ્તાનને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે સ્વીકારવું બોલાવી પોતાની સેના પાઝી ખેચી લેવી અને ઇરાન અફઘાનિસ્તાન સબધના વાધાઓમાં અંગ્રેજોને લવાદતરફ દિશ્વીકારવા આ સધિ અંગ્રેજોના ગુમાગે બરાબર વખતે થઈ હતી ત્યારથી કે આ સધિ થયા પછી થોડાં માસમાં બળવાના લોકો વાવાઝોલાએ હિન્દમાની અંગ્રેજ સત્તાને મૂળમાંથી હથમવાની નાખી હતી અને આ સધિના પ્રતાપે જ અંગ્રેજો ઇરાની અખાતમાં બહુ લશ્કર નિશ્ચિતે હિન્દમાં પાધું ખેચી રાખ્યા હતા.

નામિરદીનના અમનના બચ બાગમાં મધ્ય એશિયામાં રશિયાએ પ્રેનો ધસારો હિન્દમાના અંગ્રેજોને માટે બારે સદેજનો નિયમ થઈ પડ્યો હતો ઈ સ ૧૮૫૪ની રિમિયન લડાઈ વખતે મધ્ય એશિયા અને મંગેશિયામાં રશિયાનો ગતિબાર અધિકાર નહોતો ત્યાર બાદ રશિયાએ પોતાની બધી શક્તિ પૂર્વ તરફ અજમાવી અને કાંગેશિયા જીતી મધ્ય એશિયા તરફ કુચ શરૂ કરી.

ઈ સ ૧૮૬૫માં ખોકંદ અને તારકંદ તામે કરી, રશિયાએ તુમસ્તાન નામનો નવો પ્રાંત બનાવ્યો. આથી બોખારાનો અમીર વલયા વિરુદ્ધ ખડો થયો પરંતુ તે દારોઈ બોઈ ઈ સ ૧૮૬૮માં તેને વગલવિખ્યાત સમરકંદ સહેર ગુમાવવું પડ્યું ઈ સ ૧૮૭૩માં રશિયાએ ખીવા જીત્યું આ પ્રમાણે મધ્ય એશિયાના મુખ્ય રાજ્યો.

એક પછી એક રશિયાના કબજામાં ગયા. કેવળ રજુપ્રદેશની ભટકતી તુકેમેન જાતિ બાકી રહી. તુકેમેન જાતિના પરાક્રમથી રશિયા શરૂઆતમાં તો હાર્યું, પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૮૧માં તેઓનું મુખ્ય મથક ટુગેક ટેપ (Geok Tepe) કબજે ચલ્યું. આથી બાકી રહેલો તુકેમેન પ્રદેશ રફતે રફતે શરણ થયો. આ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૮૮૪ દરમિયાન મધ્ય એશિયાનો બધો પ્રદેશ રશિયાના કબજામાં આવ્યો. કેન્નિમ છૂટ્યા બાદ પચીસ વર્ષમાં તો લગભગ હજાર માઈલનો પ્રદેશ ઓગણી મુતિમાંન શનિની માફક રશિયા અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પર આવી ઉભુ અને આ અણુધાર્યા બનાવથી હિન્દની સગરને બારે ચટપટી પેદા થઈ.

ઘેઈ પણ જાતની અડચણ નાખવાને અશક્ત ધરાન આ અપાર શક્તિના પ્રભાવને ઓશિયાણુ થઇ જોઇ રહ્યું. પોતાની છાતી ઉપર બનતા આ બનાવને નજરો નજર નિહાળ્યા છતાં તેને મૂળા રહેવું પડ્યું. ધરાનના ઉત્તર ભાગમાં એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી પોતાની પાખ વિસ્તારી ચતુર રશિયા ધરાન પર પોતાની જાળ મિછાવવાની તક પ્રાપ્ત કરવાની રાહ જોવા લાગ્યું.

આ તરફ અંગ્રેજો પણ તદ્દન મૂંઝ થઇ જોડા નહોતા. ધરાનના દક્ષિણ ભાગમાં તેઓ પોતાના મૂળ હેડા નાખવા માટે નવા નવા ઉપાયો યોજ્યા કરતા હતા.

હિંદમાં બળવો ચાલતો હતો તે વખતે અંગ્રેજોને હિંદ અને ઈર્લાંડ વચ્ચે તારના સીધા સંદેશા ચલાવવાનું પ્રયોજન બરાબર મમળાયું અને તે સબધી વ્યવસ્થા કરવા તેઓ તૈયાર થયા. આને પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૬૪ના અત ભાગમાં ધરાન સરકાર અને ધરાની પ્રજાનો તીવ્ર વિરોધ હોવા છતાં ધરાનમાં તારની લાઇન નાખવામાં

આવી અને તેને હિંદ સાથે જોડવામા આવી. આ મિવાય નાસિરુદીનના રાજઅમનના અતબાગમા રસિયા માથે હન્દિશ વધતી જતી હોવાથી અંગ્રેજોએ ધરાન સરકાર પાસેથી ટ્રેલીક મગરડો પ્રાપ્ત કરી લીધી.

ઇ. સ. ૧૮૮૮મા શાહે અંગ્રેજોને દારૂન નદીમાં વેપારી વહાણો હુકામ્નાનો પરવાનો આપ્યો. શરત એ ગખવામા આવી કે અંગ્રેજોએ એ નગરને તીરે પાકા મકાનો, મહામાની વખારો કે કારખાના બાધવા નહિ. ઇ. સ. ૧૮૮૯મા શાહે અંગ્રેજોને એક બેંક [Imperial Bank of Persia] સ્થાપવાની અને નેરો બહાર પાડવાની રજા આપી ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૮૯૦મા એક અંગ્રેજ કંપનીને ધરાનમા તમાકુની ખેતી કરવાનો અને તે વેચવાનો ફત્તરો આપવામા આવ્યો. ધરાનમા વસતી પ્રજાની તમાકુ એ ગાજિદી ચીજ ગણાય છે. ત્રી કે પુરુષને તમાકુ સિવાય ચાલતુ નથી આથી ધણી સનવડનાભરી શરતોથી આ વેપાર અંગ્રેજોના હાથમા જતા, લોકમા બારે ઉત્તરજી દેવાઇ. વડા ધર્મગુરુ હાજી મીરજી હમન શિગરીએ આખા દેશમા ધૂમ્રપાનના નિષેધનો ફતવો બહાર પાડ્યો ધરાનની પ્રજાએ એમ પી કરી આખા દેશમા તમાકુની વપરાશ બંધ કરી દીધી. આ બદલે એમને દગાફિમાદ પણ થવા લાગ્યા. પ્રજામનતુ આવુ ઉમ્મ રૂપ જોઇ શાદ પીધો અને તેણે અંગ્રેજોને આપેગે ફત્તરો પાડો ખેતી તીધો. અવસ્ય આ જામનમા અંગ્રેજોને નુકસાની કરી આપવા માટે તેને પાચ લાખ પૌડ આપવાનુ વચન આપતુ પડ્યુ.

આ પ્રમાણે એક તરફથી રસિયા અને બીજી તરફથી અંગ્રેજો એમ બે બાજુના દબાણથી ધરાન મગ્વાની અણી પર આવી પડ્યું. આંતરિક અશાંતિ પણ દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. નાસિરુદીનના અમલના છેવટના ભાગમા આ અશાંતિએ ઉમ્મ રૂપ ધારણ કર્યું.

શાહની જરૂર તંદુરસ્તી, સગળ શરીર, તીક્ષ્ણ પ્રતિભા હોવા છતાં તેની અમાનુષિક ઝોગતૃષ્ણા અને આત્મસુખવંચનાએ ઇરાનના શામનતંત્રને દોહણું બનાવી દીધું હતું. આત્મસુખ ખોળામાં મસ્ત બનેલો શાહ પોતાની જવાબદારી ન સમજતાં ફેટલાક સ્વાર્થી અને લોભી અમલદારોના હાથમાં રાજની લગામ સોંપી નિશ્ચિંત ચિત્તે જિવસો ગુજરતો હતો. આ તરફ સૈનિકો, હથિયારો અને પગાર વિના હઠાડે હઠાડે દુર્બલ બનના જતા હતા. પ્રજા અમલદારોના જૂલમોથી ત્રાસ પામી બંડ ઉઠાવવાની તૈયારી કરી રહી હતી.

આવી સ્થિતિમાં હઠાકા પસાર થતા હતા તે દરમિયાન ઇ. સ. ૧૮૯૧ના મે માસની ૧લી તારીખે ઇરાનની પ્રજાએ સમાચાર સાંભળ્યા કે કોઈ છૂપા મારાની ગોળીથી શાહ નાસિરુદ્દીન જન્મતનશીન થયો છે. કુદરત આવી રીતે જ પોતાનું વેર વાળે છે અને સસારમાં મેળ લળવે છે. જૂલમો એક દિવસે એવી હદે જઈ પહોંચે છે કે એક બારે કઠાકા માથે તેની સમાપ્તિ થાય છે. અનુષ્ય જૂલમ સહન કરતા કરતા બ્યારે આશ્રયહીન બની છેલ્લે પાટલે જઈ બેસે છે ત્યારે તે મરણીયો બની મૃત્યુના કિનારે ઉગો હોય છતાં પાછો ફરી છેલ્લો ધા કરવા તૈયાર થાય છે.

તે વખતે સમસ્ત રાજ્યમાં ઉત્સવની તૈયારીઓ ચક્ર રહી હતી. પાંચ દિવસ પછી શાહના રાજ્યમલના પચાસ વર્ષ પૂરા થવાનાં હતાં. આજે શાહ તહેરાન નજીક આવેલી શાહ અબ્દુલ આજમની મસ્જિદમાં નમાજ પઢવા બેઠો છે. જેવો તે નમાજ પઢવા ધૂટણુજાર થાય છે તેવોજ એક છૂપા મારાની ગોળીથી વીંધાઈ નશ્વ છે. તેના મુખમાંથી છેલ્લા રાખ્દો નીકળે છે કે “અય ખુદા!” અને તે સાથેજ શાહ નાસિરુદ્દીન પ્રાણહીન બની જમીન પર લેટી પડે છે.

શાહ સાથે “સદર આગ્રિમ” [વડો પ્રધાનો] હતો. તે તેનો મૃતદેહ બંધ બાંધીમાં નાખી રાજમહેશ્વરમાં લાવ્યો અને બહાર સમાચાર ફેલાવ્યા કે નામદાર શાહ જરાતરા થયાયા છે. તેહરાન પહોંચ્યા બાદ તરતજ વડા પ્રધાને રસિયા અને છિટનના એલવીઓને બોલાવ્યા. તેમની સાથે મસક્ત કર્યા પછી તેણે મુવરાજના રાબ્યાબિયેકની તૈયારીઓ માંડી. મુવરાજ તે વખતે અઝર બેઈઝનના ગવર્નર તરીકે તાશિજમાં રહેતો હતો.

આ તરફ રિથ ત મંબાર બની હતી; તેહરાનમાં એવી ઘણી રેન્જિમેટો હતી કે જેના પગારો ચડ્યા હતા. એ લશ્કર વિદેરે તેા માગતો હાથથી જાય એમ હતું. તરતજ છિટિસ બેંકમાંથી પૈસા લાવી તેમનો પગાર ચુકવવામાં આવ્યો. દરેક ન થાય તે માટે કેએક રેન્જિમેટો શહેરમાં લાવવામાં આવી, તે રેન્જિમેટો આખા શહેરમાં પહેરો બરવા લાગી. આઠઠી સાવચેતીને પરિણામે બીજો દિવસે જ્યારે શાહનું મૃત્યુ જાહેર કરવામાં આવ્યું, ત્યારે કોઈ પણ જાતનો દરેકાદિસાદ થયો નહિ. ખૂની મરજાં જા કારમાન શહેરનો નાનો વેપારી હતો. ઇસ્તંબુલમાં જઈ તે પ્રખ્યાત બજવાબેર જલાલુદ્દીનનો શિષ્ય બન્યો હતો. અને ત્યાંથી દેરામાં પાછો ફર્યા બાદ શાહના ખૂનના કાવતરામાં બળ્યો હતો. ચાર માસ બાદ ૧૨ મી એપ્રિલે તેને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો. શાહના ખૂન પછી ઘોડા અઠવા ડયાં બાદ નવો શાહ મુઝર-ઉલ્-દીન તેહરાન આવી પહોંચ્યો અને બીન અડચણે ગાદીએ બેઠો.

સમ્રાટ નાસિરુદ્દીનના પચાસ વર્ષના રાજઅમલનો આ રીતે અંત આવ્યો. અને તે સાથે જ ધરાનમાં જૂના જમાનાની સમાજ વ્યવસ્થા અને મધ્યયુગની અંધશ્રદ્ધાનો અંત આવ્યો. તેની જગ્યાએ આધુનિક ઉન્નતયુગ તેની નવીન આસા, નવીન આર્થ અને ઉદાર જીવનપ્રણાલી

સાથે ઉદય પામ્યો. મુઝફ્ફર-ઉદ-દીન ખરાબ ચારિત્રનો, માંદો અને વિલાસી હતો. સરખાતથી જ લોકો તેને માટે ઉઘો મત બાંધી શક્યા નહોતા. રાજગાદી લેવા આવ્યો ત્યારે તહેરાનમાં ખુલ્લી રીતે દાખલ થવા જેટલું સાહસ પણ તે દર્શાવી શક્યો નહોતો. રખેને વળી દોષ બળવાખોરના ઝોળથી પોતાનું મૃત્યુ થાય એ બીકથી શહેરથી થોડા માઈલ દૂર તેણે પોતાનો પગલ નાખ્યો હતો. મધરાતની શાંતિમાં ત્યારે આખું શહેર નિદ્રાવશ હતું ત્યારે એ બાપડાએ સુપડીટીથી શહેરમાં પ્રવેશ કરી રાજમહેલનો આશ્રય લીધો હતો. તેની આ કાયરતાથી શૈર્ષપ્રિય ધરાનીઓ બહુ ગુસ્સે થયા હતા અને તેને પકડીથી “ખેન મુઝફ્ફર” ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. આ રીતે મુઝફ્ફર કાયમને માટે ધરાનવાસીઓની અશ્રદ્ધાને પાત્ર થઈ ગાદીએ આવ્યો.

હતાં પણ આ દુર્બળ રાજાના રાજ અમલ દરમિયાન ધરાનની રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ થઈ એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. એના રાજઅમલમાં જ સદીઓનું સ્વેચ્છાચારી તંત્ર હુમ થઈ ધરાનીઓને પહેલી જ વાર બંધાવણુપૂર્વકનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું.

પ્રકરણ ૪ થું ધરાનમાં નવા વિચારોનો પ્રવાહ

મુંજરશાહના રાજ અમલ દરમિયાન ઘણા વર્ષોથી ચાલી આવતી અરાજકતાએ પોતાનું પૂરેપૂરું રૂપ પ્રગટ્યું નવયુગના પ્રકાશનો ગર્ભ નામિરદીનના અમલ દરમિયાન ધરાને ધર્મ ચૂંપ્યો હતો. એને પરિણામે જે શક્તિ છૂપી રીતે જન્મી સો અમુને અગોચર રહી સ્પર્શતી વધતી જતી હતી, તે આજ વીસમી સદીના પ્રકાશિત સૂર્ય દેના પ્રખર તાપમા પરિપૂર્ણ રૂપ ધારણ કરી દેશની દૃષ્ટિ મીઠી આવી હતી.

મુઝરને તેના ખુશામનિયા દંતુનિયાઓ = ત દિવસ ઘેરી વળતા હતા તેઓ તેને હમેશા બદ્ધ રાહ આપ્યા ગતા હતા આ મિરાપ તેનું ઉચ્છબલ વર્તન અને વિવેક વિનાનું વિવાચીપણ તેનું મત્થનાય વાળવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા નાસિરદીનના વખતથી જ મુરોખની મુસાદ્દી એ એક દેશન ચઠ પડી હતી વારવાર મુરોખની મુસાદ્દીએ જતુ થો બધ પડેથી ચીને ખરીલી, અને ખુશામત ખોરોની છુધા મટાસરી, આ કાર્યમા મુઝરે પાણીની માફ એટલે તો પેસો વાપર્યો કે થોડા મેજમા ખજો ખાતી દઈ ગયો એક લગ્નથી મહાજ પ્રજા પોતાના લોહીના ટીપા મમાન પેસો આપી ખજો જતી હતી અને બીજી જાણથી વિનાસી શાહ પોતાની

વિલાસ લાલસા વધે કરવા માટે કાંઈ તેમ તેનો ઉપયોગ કરતો હતો. મરણ બચના કાંઈપણ ખ્યાલને પણ થઈ શક્યા આંખો મીંચી દે પરસે આમ અપાર દ્રવ્ય ઉગાડતો જતો હતો. પરિણામે પરદેશી દેવાથી દેશ ફૂળી ગયો. જો કે તેણે બેઝર્યન અમલદારો નીમી આયાત જઠાત ખૂબ વધારી હતી, છતાં તેની માગણીને પહોંચી વળે એટલો ખર્ચનો પૂરો પાડવાની લાકાત ધરાનની સરકારમાં નહોતી. આ સ્થિતિમાં અંગ્રેજો પામેથી કરજ તરફ પૈસા લેવાની ચેતરણ થવા માંડી. પરંતુ અંગ્રેજો આ દીવાળીઆ ચાલને પૈસો ધરવા તૈયાર ન થયા, ત્યારે રશિયા પાસેથી નાઓર્ડાભરી ચરતોએ ૪૦ લાખ રૂબા ઉઠીના લેવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં લીધેલા આ પૈસા પણ કુક ભેગા હતા ગયા અને બાનગૃહના મુઝરે પોતાના દેશને નાચના માર્ગે ચઢાવી દીધા. પદાધીનતાની નિહુર સભાવના જાતિ સમક્ષ ડોહ્યાં કરવા લાગી.

જોતજોતામાં આ અવ્યવસ્થા અને હિંમૂખતાને અવલખી જાતિનો ધણા દિવસનો એક જ ચર્ચા ગ્રહેલો અસતોષ વિપુલ આકાર ધારણ કરી જાગી હાથો. એમદેથી તિવ્ર વિરોધ સળગી ઉઠ્યો. સ્વેચ્છાચારી અને હિંમતીન જુઓ વિરુદ્ધ લોકોનો પોકાર વધી પડ્યો.

જૂનો અસતોષ અને નવીન પ્રત્યેના આકર્ષણને લીધે દેશ પાગલ બની ગયો હતો. દેશની આ નવલક્ષ્ય ચેતના, સુકિતને સ્વીકારવાનો સાથે પ્રયાસ કદાચ આકર્ષિત પ્રભાવને લીધે કે દક્ષિણ પ્રવલ્નને યોગે પેદા થયો નહોતો. વિદેશી લેખકોએ આ નવચેતનને આકર્ષિત માની અવગણ્ય છે. પરંતુ જનતા કે જગતમાં આકર્ષણ આકર્ષિતભાવ કદી પેદા થતો નથી. ધરાન પણ ધણા દિવસની સાધનાને અંતે બીરભીમદીના વાતાવરણમાં કુલી કાલી વિઝર્યું હતું.

આ નવીન પદના આગેવાનો ધણી રોજથી દેશને બચાવવા માટેના ઉપાયો વિચારતાં આવ્યા હતા. તે માટેની તેમની તૈયારીઓ પણ મેટી હતી અનેક પ્રાણુવાન સાધનોની જીવન વ્યાપી તપસ્યા દ્વે સાર્થક થવાની અર્થા પર હતી. ખાસ કરીને નહતન યુગના અમદતગણાતા સુધારક મૈસદ જમાલુદ્દીનની સાધના દેશને જગત બનાવવામાં સફળ થઈ હતી. ધર્મને આચારના લાકડે બાંધી આજમુ આત્માનંદમાં આંખ મીચી ઝોકાં ખાવાં એ અત્યાર સુધી ધરણના રાષ્ટ્રીય જીવનનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હતો. જે કંઈ ધરણી હોય, સ્વદેશી હોય, તે બધું સુદર હોય, ઉત્તમ હોય. એજ તે વખતના ધરણનો મનોભાવ હતો. જૂનઢાળમાં જીવવું, આજમમાં ફિન ગુનસ્વા એ તે વખતના ધરણીઓનો પ્રિયધર્મ થઈ પડ્યો હતો.^૧

આ મનોભાવની બેડી તોડી જાતિને આગળ ધપાવવામાં જે જે ધરણીઓએ તનનોડ પ્રયત્નો કર્યા છે તેમા જમાલુદ્દીનનું સ્થાન સૌથી ઉપર છે. એ હમદાનના એક અપ્રખ્યાત સંસદને ત્યાં ઇ. સ. ૧૮૭૮માં જન્મેલો હતો. ગજકમાં બપ્પા બાદ તે અફઘાનિસ્તાનમાં થોડાં વર્ષ રહ્યો હતો અને ત્યાં રહી તેણે પોતાને અફઘાન તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. યુવાવસ્થામા જ સ્વતંત્રતાનાં સ્વપ્નો તેની કલ્પનાને ઉદ્દીપ્ત કરી રહ્યા હતાં અને આચારથી જર્જરિત થઈ ગયેલા ધર્મના નાગપાશને તોડી મુખ્યના આત્માને દુઃસાધ્ય પ્રયાસ કરવા એ દદામહી માનવ સ્વદેશ, વિદેશ, યુરોપ, તુર્કેસ્તાન, હિંદ સર્વત્ર ફરી સાહસપૂર્વક પ્રચાર કાર્ય કરતો હતો. ઈસ્તાંબુલમાં રહેતી વેળા તે પોતાને સુન્ની મુસલમાન તરીકે ઓળખાવતો હતો અને થોડાં રોજમાં

૧. "With their sunny-climate and Cheap food and not too much work, they passed their time happily enough."

ધારાશાસ્ત્રી તરીકે તેની ખ્યાતિ એમરે ફેલાઈ ગઈ હતી દલીયોના ઉપાસક આ તેજસ્વી બડખોગના વહેમોથી વર્ણિત મનનો સ્પર્શ વેડી તુર્કસ્તાનના હમરે લોખ ગતાતુગતિક છવનની વિરુદ્ધ બડખોર બન્યા હતા અને નવયુગના સામ્યનાદને પોતાના છવનમા ઉતારવા મથતા હતા. ગતાતુગતિક છવન સાથેના તેના આ અકલાન્ત યુદ્ધને પશ્ચિમા પુર્વસ્તાનનો સરક્ષ પશુ તેની વિરુદ્ધ પડ્યો હતો, અને ત્યાના વડા ધર્માધ્યક્ષે તેને ધર્મદ્રોહી ઠરાવ્યો હતો. આથી તેને તુર્કસ્તાનને હાથમને માટે છોડી જવાની જરૂર પડી હતી.

ક્રાંતિ અરણ્ય વર્તમાનપત્રમા “ અચ્છેદ બધન ” ના નામથી જમાવના ક્રેવાક નિબધો પ્રગટ થયા હતા. તે વાંચી શાહ નસિરુદ્દીનને જમાલ સબધમા લોક કુતુહલ પેદા થયું. તેણે તેને ધરાન ખેલાવી પ્રધાન મંડળનો સભારાદ બનાવ્યો. જોત જોતામા એની અસાધારણ પ્રતિભા ધરાનના દરેક વિષયમા પ્રભાવ બતાવવા લાગી અને તેના વિશ્લેષમત્રો પશુ ધરાનની પ્રજાના મનને ચક્રોળે ચડાવવા લાગ્યા. આ વખતે તુર્કસ્તાનના એલચીએ શાહને સમજાવ્યું કે જમાલને તુર્કસ્તાન, સિદ્ધ, મિસર વગેરે દેશોમાથી બળવાખોર ખાની લાકી કાઢવામા આવ્યો છે. આવા સત્યાનાશ વાળનારા માણસને તમે ધરાનમા રહેવા દો છો એ ઠીક કરતા નથી તે તમારા દેશને ચક્રોળે ચડાવશે. આને પરિણામે જમાલને વળી ધરાન છોડી વિદેશમા મુસાફરી કરવા જવાની સલાહ મળી. આ કાર્યમા ધરાનના જુના પ્રધાનનો હાથ હતો.

ધ. ■ ૧૮૮૯મા નાસિરુદ્દીન મુરોવની મુસાફરીએ ગયો હતો. ત્યાં તેને જમાલ સાથે મુલાકાત થઈ તેને બહાર રાખવો એ તે વધારે વિપત્તિજનક લાગવાથી તેણે તેને માનપૂર્વક ધરાન પાડે.

બોલા થો આ વખતે પણ ઇરાનમાં આવ્યા બાદ જમાડે બળવાની તૈયારીઓ મોટા પ્રમાણમાં શરૂ કરી દીધી પરિણામે દેશની સ્થિતિ નગીન થઈ પડી શહે આ સ્થિતિથી બચ પામી જમાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો પરંતુ જમાન નાઠો અને તહેરાનથી દૂર આવેલી શાહ અબ્દુલ આજિમની મંજૂરદમાં જઈ બસાયો ત્યાં બેઠા બેઠા તેણે પોતાના વિશ્લેષમત્રો ફેલાવવાનું ગરબું માત્ર માત્ર પછી તેને ત્યાંથી પકડ્યો અને ૬ મે ૧૮૮૦ માં પાછો દેશ નિમન કરવામાં આવ્યો પ્રથમ તેને તુર્ક સરકારના હાથમાં મોપી દેવાના આ રો તુર્ક મરારે તેને બક્સરામાં નગરકેં ગાખ્યો, પરંતુ મહામુશીબને ત્યાંથી તે નાસી છૂટ્યો અને ઇઝ્ઝાઝ ગયો ત્યાં તેણે માલગમખા સાથે મળી 'કાનુન' નામનું વર્તમાનપત્ર પ્રગટ કર્યું તેના સંપાદન નીચેનું 'કાનુન તુર્કિસ્તાન અને ઇરાનમાં બળવાનો પ્રયાગ શ્રવા લાગ્યું આ તરફ તુર્કિસ્તાનના સુલતાને 'કાનુન' ના ફેલાવથી અને પ્રભાવથી બચપામી વળી જમાલને ઇસ્તંબુલ બોલાવ્યો ઇસ્તંબુલ આવ્યા બાદ જમાલને સુલતાને તુર્કિસ્તાનના મેમાન તરીકે માનપૂર્વક રાખ્યો પરંતુ ઇસ્તંબુલ છોડી બહાર જવા દીધો નહિ.

નાસિઝદીનના મૃત્યુબાદ ઇરાનની સરકારે તુર્ક સરમર પામેથી જમાન અને બીજા ત્રણ ઇરાનીઓની માગણી કરી તુર્ક સુલતાને ત્રણ ઇરાનીઓની તો સોપણી કરી પરંતુ જમાલને તેના હાથમાં મોપ્યો નહિ ત્યારબાદ ઇસ્તંબુલમાં જમાલુદ્દીનનું મરણ થયું.

અસાધારણ જાદુવિદ્યાને લીધે પ્રખ્યાત થયો હતો. પરંતુ જાદુવિદ્યા પ્રચલિત ધર્મવિશ્વાસની વિરોધી હોવાથી શાહે તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. થોડાં વર્ષ બાદ પાછો તે ધરાન આવ્યો અને તેણે “ફારામુસખાના” (House of forgetfulness) નામનું એક તંત્રમંત્રનું છૂપું સ્થાન સ્થાપ્યું. આ ભેદી ગૃધ્રી આકર્ષાઈ આબરહામ ધરાનીઓનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવવા લાગ્યાં અને ભેદી મંત્રથી દીક્ષિત બની પાછાં ફરતાં હતા. આ પરથી પ્રખ્યાત રાજઠ્ઠારી શારકખાં એ શાહને સમજાવ્યું કે ધરાનીઓને આ પ્રમાણે છૂપી ટોળીના સભાસદ બનવા દીધાથી માલ્કલમ શક્તિશાળી બની જશે અને તમારી વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવશે. આ સાંભળી શાહ બીધો અને તરત જ ફારામુસખાનાના રહેવાશીઓને કેદ કરી માલ્કલમખાંને ફરીથી દેશનિકાલ કર્યો. માલ્કલમ ઇસ્તિખ્લના ધરાની એલચી મિરઝાં હુસેનખાંની મદદથી ઇ. સ. ૧૮૭૨માં લડનમાંના ધરાની એલચીની પદવી પર નીમાયો. અને ત્યાં રહી, થોડા દિવસ બાદ ‘પ્રિન્સ’ની પદવી મેળવી માન પામ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૮૯માં નાસિરુદ્દીન ઇચ્છાંડમાં હતો તે વખતે તેણે માલ્કલમખાંને ધરાનમાં એક લોટરી કાઢવાની પરવાનગી આપી. માલ્કલમે આ હક્ક એક અંગ્રેજ કંપનિને મોટી કિંમતે આપ્યો. પરંતુ મુલ્લાંઓએ લોટરી એ એક જાતનો જુગાર છે માટે કુરાન વિરુદ્ધ છે એવો મત આપ્યો. આથી વડા પ્રધાને મુલ્લાંઓના અભિપ્રાયને ટેકા આપી આ હક્ક પાછો સોંપી દેવા માલ્કલમને લખ્યું. માલ્કલમે આ વેચાઈ ગયેલા હક્ક પાછા ફેરવવાની પોતાની અશક્તિ જણાવી તેથી તે વડા પ્રધાન અને શાહની કક્ષમાં આવી પહોં. તેને એવચી તરીકેની જગ્યા પરથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો.

ત્યાર બાદ માલકલમે સૈય જમાયુદ્ધીન સાથે મળી “મનુન” નામની પત્રિકા બહાર પાડી અને તેમા તેણે આપજુ રાજતન વિરદ્ધ બારે શ્રુણેશ ચલાવી આપજુ મુનતાન અને ચાલના જૂનમે તથા ગરીબ પ્રજાની શોચનીય સ્થિતિ મળધમા “મનુન”ની તીવ્ર મમાગેચનાથી ધરાન અને તુર્કેસ્તાનની પ્રજામા દિનપ્રતિદિન ગળદેવ ઉડો ઉતરવા લાગેો અને ઘેર ઘેર “કાનુન”નું પ્રચારમાય માલવા લાગ્યુ હવે શાહ ખીમે અને ધરાનમા “મનુન”ને આવતુ અટકાવવામા આવ્યુ પન્તુ એ પત્રનો પ્રભાવ દિનસે દિવસે વધવા લાગેો. છૂપી રીતે સમ્રો નકવો ધગનમા આવવા લાગી “કાનુન” ટપાલ દ્વારા બાગેજ ત્યા મોકલવામા આવતુ લગભગ બધી નાવો પ્રાચીની ગાસડીઓમા અગર તેા પરદેશી મુસાફરો ચારકત ધરાનમા જતી હતી.

દુર્બાગી દેશના મુક્તિમાર્ગના અમદૂત મમાન આવવા મહાપુરપોની આજીવન સાધના અને નવી પ્રતરની પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને પાશ્ચાત્ય વિચારોના પ્રભાવથી લાગિત પ્રજા બહુન ચલી જતી હતી નાસિદ્દીનના સમયથી જ મુરોપની મુસાફરી પત્તી એ ધરાનના ગુજાઓમા એ પ્રકારની દેશન ચર્ચ પડી હતી તેમની સાથે જ ધરાનીઓ જતા તેઓ વતમાન મુગની શાનશક્તિનો વિકાસ જોઈ, તે બાબનમા પોતાની ગરીબાઈ સબધમા સમજ બની પાછા ફરતા અને તેને પછિામે ઉન્ન્ય દરજ્જાના ઘણા ઘણા કુટુંબોના બાળકો મેળવણી મારે મુરોપ જવા લાગ્યા આ તબક્કો દ્વારા નવયુગના વિચારો ધરાનમા પેઢા અને શુર્ય સરકારો મરી પરવાર્યા ચરઆતમા ફેન્ન્ય બાવા અને વિચારો પ્રત્યેનો મોહ ઉઠ્ઠ રૂપમા પ્રગટ થયો, તે એટલે સુધી કે કેલકાદ અંગ્રેજ લેખકોએ તરુણ ધરાનની એ ખાતર મચકરી પણ કરી છે

એક તરફથી મુરોપી તર્કવાદ અને સ્વાધીનતાના મત્રનો પ્રભાવ નિના આત્મમોધને ધીરે ધીર જામત કરતો હતો, ત્યારે બીજી

તરફથી માંદગી, વિશ્વાસી અને ભોગનાં સાધનો પાછળ ધેત્રો બનેલા શાહ પ્રજા પર નિર્દય રીતે પીડન મચાવી રહ્યો હતો.^૧

આશુઆશુના વિચિત્ર સંજોગો જ્યારે ધરાનના લાગ્યા વખતથી અંધકારમય બની રહેલા આકાશમાં નવયુગની ક્યા પ્રગટાવવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે પૂર્વના એક ખૂણામાં આવેલા નાના બેટા બાલસૂર્યનાં કિરણો પ્રગટી રહ્યાં હતાં. વીમમીસદીના ઉપક્રાંતની શરૂઆતમાં જ નવીન યુગના પ્રકાશે જાપાનને ખારજે ચોધારિયાં વગાડવા માંડ્યાં હતાં. આત્મસ્થ જાતિ તે વખતે અપાર સાદસિક તપને અભિનંદન આપી તેને જીવનમાં વણી લેવા તૈયાર થઇ રહી હતી અને તેથી જ જાપાનને ગામડે ગામડે તે વખતે નવયુગની લાગ પતાકા ફગાવે સ્પર્શથી શિર ઉચ્ચ કરી આકાશને સ્પર્શ કરી રહી હતી. ત્યાર બાદ જ્યારે પાશ્ચાત્ય જાતિના ગર્વિષ્ઠ શક્તિમદને પગે કચ્ચરી જાપાનના સાન કરોડ જાત્રા આત્મા અસીમ આત્મવિશ્વાસથી દૃઢ થઈ હતા ત્યારે તેનું અપાર તેજ અખિલ એશિયા પર રેલાઇ રહ્યું અને

૧. The condition of Persia had been for some time growing more and more intolerable. The Shah was entirely in the hand of a Corrupt ring of Courtiers who were living on the spoils of the Government and the Country. He had parted with the treasures inherited from his father and with most of the Imperial and national domain. He had thus been obliged to have recourse to foreign loans, the proceeds of which he had spent in foreign travels or had lavished on his Courtiers. There was a yearly deficit and the debt of the country was growing daily. Report of the British Legation. [Blue Book Persia No. 1 P. 2.]

મનુષ્યને મનુષ્યત્વમા અદ્વાય બનાવવા તાપર બન્યું. રશિયા અને જર્મન વચ્ચેની લડાઈમાં જર્મનના અણુધાર્યા વિજયે એશિયાની અવનન, નિદ્રિત જાનિઓના જીવનમા પ્રાણશક્તિનો મંચાર કરી ચૂકાઓ થયાં ધર ધાળી બેઠેલ જડબાને હાંકી કાઢી હતી. ઇરાન પણ વિરિમન નગરે આ નવીન જીવનનું પ્રવાણ નિદાણી આત્મમામર્થ્યમા વિશ્વાસુ બન્યું. પ્રાણુવાન જાતિ ચમળ બની ગઈ. ઘણા સમયથી એકત્ર કરી ગળેસે આગ્રહ આત્મવિશ્વાસથી શક્તિશાળી બની ઉઠ્યો. લાળા મમયથી એકત્ર થઈ રહેયો દેવ મદસ્તશીપ બની રાજશક્તિને વજ્રધાત કરવા તૈયાર થયો.

બરાબર આ જ સમયે પોતાના જમાઈ જૂલમી, સ્વાર્થમાધુ આઠન-ઉદ-દોસ્તાને વડા પ્રધાનની પહોળી આંખી મૂક મુજકરે રિયતિ વધારે ગંભીર બનાવી મૂકી. પેનાના ગોપણુ મિલાય આ સ્વાર્થી મત્રી બીજી કઈ જાણતો નહોતો. નીતિ અનીતિનું નેને જ્ઞાન નહોતું, વિવેકશુદ્ધિ તેનામા હતી જ નહિ. પોતાના સ્વાર્થને ધસાગે લાગતાં જ એ ભાઈ માહેજ એટલા તો કૂર બની જતા કે અજબની શરમને પણ નેવે મૂકવા તૈયાર થતા હતા. એની પહેલાના મત્રી 'આતાબેગ-હ-આઝમ' આમગરઅબીને પણ એ નિષ્કુર ગોપણુનીતિમા ટપી જાય તેવો હતો. આતાબેગના મમયમા જ શાદ દેવાના બોજ નીચે દબાતો જતો હતો, અને તે કમે કમે વધતી જતી શાદની ધનટપ્પા મટાડી શક્યો નહોતો, તેથીજ બસતરફ થયો હતો. આતાબેગના મમયમાં અસાતિ પોતાન

સાચા. કાવતરાખોર આઠન-કેદ-દોષના પળ આગામીઆ શાદને વિગામમાં ગણકાં ખાતો સખી પોતાનો સ્વાર્થ અપવા લાગ્યો.

આઠન-કેદ-દોષવાના અત્યાચારથી પ્રભ તો ઉરેરાઈ ન દતી, પરંતુ દમેયાં પુરાતનથી રહેલા માગના મુલ્યાઓ પળ તેના પ્રત્યે વિરૂપ બન્યા હતા. ઇરાનનું ન્યાયખાતું સપૂર્ણ રીતે મુગ્યાંઓના કબજામાં હતું. હરવામી કાયદો અને રેલી મુલ્ય ન્યાય તોળવાનું કામ ધર્મનું અને કસ્તિયામ શાસ્ત્રમાં નિષૂળ મુલ્યાઓ જૂના અમલથી કરતા આવતા હતા. ગર્વિષ અને લાલચ વડે પ્રધાન નાના પ્રકારની મુક્તિવટે ધર્મશૂરઓના આ દક્ષતા દાય નાખવા લાગ્યો. આથી નવા સુધારાનો વિરોધ કરનારો આ જૂના વિચારોનો વર્મ પળ સુધારાવાળાઓ માથે એકમ થઈ સરકારની સત્તા તોડી પાડવા તૈયાર થયો.

આમ જોએ ત્યારે વિપત્તિનાં વાલ્યા ગેગતા જતા હતા, ત્યારે તંદેરાનમાં બનેલા એક સામાન્ય ઘટનાએ સમસ્ત દેશ ઉપર વાવાઝોડ ફેંક્યું. આ વાવાઝોડ ક્રમેક્રમે આખા દેશમાં બપોર રૂપમાં ફાટી નીકળ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું પહેલું બંધારણીય તંત્ર

દેશનામાં અન્યાય અથવા અત્યાચાર તરફ વિરોધ દર્શાવવા માટે એક પ્રકારનો સત્યાગ્રહ અથવા નિષ્ક્રિય પ્રતિરોધનો દિવાળ વિદ્યમાન છે. વર્તમાન યુગમાં પણ મસ્જિદ, દરગાહ ઇત્યાદિ પવિત્ર સ્થાનોનું માહાત્મ્ય પ્રજા પાસે અત્યંત વધારે ગણાય છે. આથી જૂલમ અગર રાજદંડમાંથી બચવાનો અતિ સદ્ગત માર્ગ એ બન્યો કે મસ્જિદ, દરગાહ અગર બીજાં કોઈ પણ પવિત્ર સ્થળે જઈ ભરાઈ બેસવું. આ દિવાળને “બસત” (આશ્રય) લેવાનો દિવાળ પહેલામાં આવે છે. રાજનો જૂલમ થવાનો હોય અથવા કોઈ પણ પ્રકારની સજા થવાની હોય અગર અન્યાય સામે વિરોધ કરવાનો હોય તો તેમાં સડોવાએલાં માથુસો બધાં મસ્જિદમાં જઈ આશ્રય લે એટલે પડ્યું. ત્યાં કેઈ પણ પ્રકારનો રાજદંડ તેને સ્પર્શી ન શકે. ત્યાં તેઓ જગતની કોઈ પણ શક્તિના અધિકારની બહાર ગણાય.

ઈ. સ. ૧૯૦૫ના ડિસેમ્બર માસમાં તહેરાનમાં બનેલી એક સામાન્ય ઘટનામાંથી ગળવળની શરૂઆત થઈ. તહેરાનના ગવર્નર એક ખાનદાન વંશના જુદા વેપારીને એક કલ્પિત અપરાધ સમજી કટકા મારવાનો દુક્રમ કર્યો, તેની વિરુદ્ધ ફરિયાદ એ હતી કે તે શહેરમાંનો બધો ખાંડનો જથ્થો એકઠુ કરી પછી તે ગોંધા બારે વેચતો હતો.

ખાનદાન નાગરિકનું આ જાહેરમાં અપમાન થતું જોઈ તેના વિરોધ ખાતર મળ્યા પૈસાદાર વેપારીઓએ મરિજદ-ઈ-શાદમા [શાદની મરિજદમા] “બસન” સ્વીકારી અને થોડા રોજમાં કેટલાક મોટા મુલ્કાઓએ તેઓની સાથે મળી ડોળી. પરંતુ આઈન-ઉદ-દૌલ્લાની ઉશ્કેરણીથી એ મરિજદના અખતિયારમાં જુદાં જુદાં જાતનાઓએ માર મારી હાકી કાઢ્યા. વેપારીઓએ ત્યાંથી છૂટી તહેરાનથી થોડે દૂર આવેલી “શાદ અખતિયાર”ની મરિજદમાં આવ્યો લીધો અને ત્યાં તેઓની સખ્યા દિન પ્રતિદિન વધવા લાગી. શાદ મરિજદનો ત્યાગ કરવા માટે શાહે એક ઉચ્ચ દરજ્જાના અમલદારને મોકલ્યો, પરંતુ વેપારીઓએ તેનું અપમાન કર્યું અને તેને હાકી કાઢ્યો છેવટે વેપારીઓનું સંખ્યામાં સખ્યાથી ડરી જઈ શાહે તેમની સાથે સહિ કરી લીધી.

જાવિખ્યમાં આવી સ્વેચ્છાચારી વર્તણૂક સંબંધિત ન અને એ હેતુથી વેપારીઓએ આઈન-ઉદ-દૌલ્લાને પ્રદક્ષિણ કરવાની અને રાજશક્તિ અને વડા પ્રધાનથી જુદો સ્વતંત્ર અદાલત [Court of Justice] ની માગણી કરી. વળી ગીતમર ધારા બંધવા માટે ધારાસભાની માગણી શાદ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી શાહે છેવટે એક સ્વદસ્ત લિખિત પત્રમાં વેપારીઓની આ માગણીઓ કબૂલ કરી અને આ શરતોને કાયમી રૂપ આપવામાં આવશે એવું વચન આપ્યું. આ વચન મળતા બધા વેપારીઓ શાહે મોકલેલા વાહનોમાં તહેરાન પાછા ફર્યા.

ની વસંતઋતુમાં શાહને એક અરજના રૂપમાં તેનું વચન યાદ કરાવ આપ્યું.

મેં માસમાં શાહ પક્ષધાતના દુમલાથી પચારીવડા વધેઃ આધન-ઉર્-દૌલા પૂરતદારમાં રાગઝુરા વહેવા લાગ્યો. વિષ્ણુ વક્તા સૈયદ જમાલ દેરાનિકાલ ચર્મ કુમનગરમાં જઈ રહ્યો અને આધન-દૌલા પર ટિકા કરવા સળંગ સૈયદ મદમ્મદને પકડવામાં આવ્યો. મદમ્મ પકડતી વેળા તદેસનમાં ભારે દુલ્હા થયું અને લોહી રેડાયું. અંદી કરતી વેળા લોકોનાં ટોળે ટોળાં એકત્ર થયાં અને તેને કાજ લાવવા રાગના લક્ષરને ભારે જૂઝમો ગુમારવા પડ્યા. એક તર વિદ્યાર્થી મદમ્મદને પોલિસના હાથમાંથી છોડાવવા જતાં ગોળીબાર વીધાઈ પડ્યો. પરંતુ આવી ગરબચલ દરમિયાન સૈયદ મદમ્મદ નાં શક્યો. કેટલાક તરણો તેને નસાડી લઈ ગયા.

પોતાનો છવ આપી જે યુવકે ખીજીને મુકિત આપી તે એ સૈયદ હતો. મનુષ્યની સનાતન મર્યાદાને બચાવવા જતાં, મનુષ્યની વ્યક્તિગત સ્વાધીનતાના જન્મગત અધિકારને સ્થાપવા જતાં તેને તેના તરણ પ્રાણની અમર આશા, પ્રતિબાદીશ છવનનું બધું બિવિધ અકાલે કમેશને માટે નષ્ટ કરવું પડ્યું. જેઓ સભ્યને છવનમાં સ્થાપવા હજી છે, બાદ વસ્તુને જેઓ તેના મનોહર રૂપમાં જોઈ શક્યા છે, તેઓના પ્રાણ આવી રીતે આડંબર વિનાનો ત્યાગ સ્વીકારી મદમ્મ જને છે. જે યુવક આપી ભારે કીમત આપી ખીજીને પ્રાણ બચાવી ગયો છે, તેનું મનુષ્યત્વ હજી ધરાવતારીઓના હૃદયમાં ઉડી છાપ પાડી રહ્યું છે. એ તરણની અંતેષાદિ ક્રિયા વખતે હજારો ગ્રહાણુ નાગરિકો તેન આત્માના તર્ણુ માટે એકત્ર થયા હતા. હરેકેતરનો પાર નહોતો આવે વખતે કાળાં વાદળોની આક્રમક ઓમેરથી કોએકાના ટોળા યાં આવ્યાં. કોએક ઘોડેસવારોની બંદુકો ફરવા લાગી. ગોળીઓ સનન કરતી

સોફીના કાન પાસેથી પસાર થઈ જવા લાગી. નિરપરાધીના સોફીથી જમીન રગાઈ ગઈ. ધવાએલાના અવાજથી દિશાઓ ગાજવા લાગી. આ ખૂનરેણૂં પૂછું ચયા બાદ માલમ પડ્યું કે ૧૫ અભાગીઆઓએ આ જગમા પ્રાણ તણ પ્રાપ્તિન કર્યું છે.

ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૯૦૬મા વગી તહેરાનના મધ્ય ભાગમા આવેલી મસ્જિદ-ઇ-મન્ની"મા (Mosque of Assembly) સમ્યાબધે કોએ આશ્રય લીધો. સેનાએ આવી મસ્જિદને ઘેરો ઘા'યો. અદર રાગાકી ન પ્રવેશી શકે તેવો બદોખસ્ત કર્યો. ઘેરાએલા સોફાએ મ જવાની રજા માગી. વડા ધર્મગુરુઓ જ કેવળ કૂમ જઈ શકે એ રતે રજા આપનામા આવી. પરિણામે કેવળ ધર્મગુરુઓ જ ત્યાંથી પડી કૂમ તરફ રવાના થયા.

તહેરાનમા ઉશ્કેરણી ફેલાઈ રહી છે. ૨૧-૭-૦૬ આખન-ઉદ્-દૌલાત્રોજ નવા ઉપાયો દ્વારા ઉશ્કેરાટ ફેલાવી રહ્યો છે. આ જૂલમોના વેરોધ તર્કિક ગહેરમા હડતાલ પડી છે. ઘરમા ને બહાર, રસ્તામા ને જાહેર સભામા અર્થાતો પાર નથી. મોટી સંખ્યાએ જરી આખન-ઉદ્-દૌલાત્રના જૂલમો પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવવામા આવે છે. મુલ્યાઓ ગલીએ ગલીએ ફરી લોકોને ઉશ્કેરી રહ્યા છે. એ વખતે જ આખન-ઉદ્-દૌલાત્રે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે 'સોફાએ હુકાતો હુકાડી નાખવી. જે તેમ નહિ કરે તેની બધ હુકાતો લૂટાવી દેવામા આવશે.'

આ સમાચાર જાહેર થતા જ વેપારીઓમા બારે સનમનાટી ફેલાઈ ગઈ. હવે શું કરવું એ નક્કી કરવા માટે તેઓએ એકત્ર મળી નિયાર ચલાવવા માડ્યો. નક્કી કરવામાં આવ્યું કે તુર્કી, અંગ્રેજ અને રશિયન એવગીને આ જૂલમ બધ પાડવા માટે વચ્ચે પડવાની

વિનતિ કરવી વેપારી મહાજનના પ્રતિનિધિઓએ પ્રથમ ટુર્ક એલમી-
રહેદાગુમા આશ્રય માગ્યો. પરંતુ ટુર્ક એલમીએ તેઓને આશ્રય આપ-
નહિ. હવે પ્રતિનિધિ મંડળ 'શુબાહક' નામના રથએ આવેલા અંગ્રે
ગ્રીષ્મ સદન તરફ ગયું ત્યાં જઈ તેણે અંગ્રેજ એલમી પાસે આજ
ભક્ષા માગી, પરંતુ શાહ અમર ધરિનની સરકાર વિરહની ટાઇ પા
અળવળને આશ્રય આપવો એ અંગ્રેજ એલમીને ઉચિત ન લાગ્યું
પ્રતિનિધિ મંડળે બીજી વાર અર્જ કરી પૂછ્યું કે જો જૂલમ્મ
પીડાતી પ્રજા વિરોધ તરીકે તહેરાનમાં આવેના બ્રિટિશ એલમીન
મથમ્ના અપાઉન્ડમાં આશ્રય લે તો તેને હાકી કાઢવામાં આવશે કે
નહિ. આટલું સાંભળે આના જવાબમાં જણાવ્યું કે ધરિનના રિવાજ
મુજબ જો ટાઇ ખરેખર આશ્રય લેવા આવે તો તેને હાકી મઢવામાં
આવશે નહિ.

તે દિવસે ૪ મ ૧૯૦૧ ના જુલાઈની ૯મી તારીખ હતી.
સંધ્યાકાળના ઝાંખા પ્રકાશમાં પચાસ મુત્તા અને વેપારીઓના જથ્થાએ
બ્રિટિશ એલમી ખાતાના કમ્પાઉન્ડમાં પેસી રાત શુભરવાની વ્યવસ્થા
કરી લીધી ત્યાં જ્યાં થોડા દિવસ સુધી રાત હઠાડો વિપુલ જનસંઘોત
અંગ્રેજ એલમીના મથક બહાર વહેવા લાગ્યો. ૨ જી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં
સગમ ૧૪,૦૦૦ માણસો એકત્ર થઈ એકી અવાજે ધરિનની સરકાર
સમક્ષ પોતાની માગણી રૂપે રૂપમાં એકત્ર કરવા લાગ્યા. જે
માગણી અત્યાર સુધી અજ્ઞાન જનસમૂહ હૃદયમાં નીરવતાથી ડોળાઈ
રહી હતી તે હવે આ સમગ્ર જનતાના એકત્ર અવાજના રૂપમાં પ્રગટ
થવા લાગી આ માગણીઓ ત્રણ હતી ૧ જૂલમી આઈન-ઉર્-હૈસ્સાને
પરમ્યુત કરવો ૨. કૂમમાં દેશનિકાલ થએના દેશમકતોને પાછા
બોલાવવા, અને તહેરાનમાં વસવાની રજા આપવી ૩ બધારણ
પૂર્વકની સરકાર આપવી

આ વિશાળ જનસંઘને રાષ્ટ્રઆતમાં તો બંધારણ પૂર્વકની મરકાર દોને કહે તેની સ્પષ્ટ ધારણા નહોતી. પરંતુ મુસ્લાંઓ અને તરણુ મરાની ધુરંદોએ જે પ્રચારકાર્ય માંડ્યું હતું તેથી વેપારી વર્ગમાં પણ ચેતનાનો સંચાર થયો હતો અને તેઓ આ પ્રચારકાર્યને પરિણામે સ્વાતંત્ર્ય અને બંધારણ પૂર્વકની સરકાર તરફ આગ્રહ દર્શાવતા થયા હતા. બીજાણીનો ઝમકારો જેમ આક્રમના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ઝખકે તેમ આ ૧૪,૦૦૦ મરાનીઓમાં પણ ‘ભાસ્કતા’ની [Constitution] વાતો ફેલાઈ ગઈ. દિવસે ને રાત્રે દેવળ બંધારણની ચર્ચા સિવાય આ હોકામાં બીજી કાઈ પણ જાતની વાતો થતી નહિ, એમ કહીએ તો ચાલે.

જે માગણી પાછળ ખરેખરી શક્તિ હોય છે તે માણસને તરછોડી શકે તેવી શક્તિ આ જગતમાં નથી. જાત્રત જનતાની આ માગણી બ્યારે તક્રમાં પડેલા રાહના કાનમાં પહોંચી ત્યારે માથુ નમાવી તેને આદરમાન આપ્યા સિવાય બીજો કાઈ પણ ઉપાય હોય એમ તેને લાગ્યું નહિ. તેથી તેણે તરત આઈન-હિન્દુ-ઈસ્લામે ખરતરફ કરી તેની જગાએ ઉદાર વિચારવાળા નસરુલ્લાને નીમ્યો અને ફૂમમાં દેશનિકાલ યએલા દેશબંકતોને તહેરાન પાછા બોલાવ્યા. પરંતુ કાયમી બંધારણ ન બંધાય ત્યાં સુધી મરાનની અસંતોષી જનતાને સંતોષ વળે તેમ નહોતું.

એકની સત્તા બ્યાં સુધી અસંખ્ય માનવીઓનાં સુખદુઃખને સુધીમાં રાખશે, કરોડો લોકોના સારાનરસાના વિષાતારપે બ્યાં સુધી અમુક એકજ માણસ જાતિના બાગ્યને દોરશે, ત્યાં સુધી કાઈ પણ દેશ ખરો મુક્ત બનશે નહિ. રાજતંત્રને બ્યાં સુધી દેશની સમ્મિલિત રુજા દોરશે નહિ, જાતિના બાગ્યનું નિયંત્રણ બ્યાં સુધી જાતિ પોતે

પોતાના હાથમા લેજે નહિ, ત્યાં સુધી ખરા કથાણુના માર્ગો દાખમે
માટે મુઢાએવા જ રહેશે. અનેક દુષ્ટો વેદના બાદ, અનેક વર્ગોનો
અનુભવ મેળવ્યા બાદ ધરાનની જનતાને આ મત મત્યુ હતુ. તેથી જ
તેઓનું લક્ષ્ય સાસનવ્યાપારમા જાતિ આત્મજન્ય પ્રાપ્ત કરે, જનનાના
પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિઓની પ્રતિનિધિસભા અગર મજલિસ રાજતરના
દોઢ હાથમા લે તે તત્ક હુ.

દમેશનો આદેશ શાહ મુજદર થોડા રોજથી પક્ષધાતના અમલ
દુખવાથી પથારીવશ થયો હતો અને મોતની રાહ જોતો હતો. આથી
જનતાનો આ વિરોધ યાત કરવા માટે તેને અત કરણુ પૂર્વક પ્રયત્ન
કરવાનું મન થયુ હતુ અને તેથીજ તેણે પ્રજાની આ આગણીને
સ્વીકાર કરી ઓગસ્ટ માસમા મજલિસ રચવા માટે દુકમ કર્યો.
૪ સ ૧૮૦૧ના ઓગસ્ટની ૫ મી તારીખે નીચે મુજબનું નોંડેગનામ
બહાર પડ્યું.^૧

મહિમાન્વિત ખરમેશ્વરે મામલિકી-મહારશા-ધધરાનના [સુક્ષિત
ધરાની રાજ્યના] મમુદ્દિ અને ઉજ્જતિના માર્ગ નહીં કરવાનો બારે
બોળે અમારા માથે નાખ્યો હોવાથી અને અમને ધરાનનો પ્રભ
મમસ્તના સમસ્ત અધિકારના વાલી અને રક્ષક તરીકે નીચા
હોવાથી .....

1 Whereas God Most High (Glorious in His State)¹
hath intrus'd to our hands the direction of the
progress and prosperity of the well-protected realms
of Persia, and hath constituted Our Royal Personage
the Guardian of the Right of all the people of Persia
of all our loyal subjects

“ઇરાનીઓના સુખ અને શાંતિ ખાતર, ખાસ કરીને ઇરાની સામ્રાજ્યનો પાયો દૃઢ અને ઊંડો નાખવા ખાતર આ રાજકીય બહેરનામાથી અમે નક્કી કરીએ છીએ કે ઇરાની સરકાર અને સામ્રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગોમાં વર્તમાન યુગના પ્રયોજન અનુસાર ઉચિત સુધારા કરવામાં આવશે. આ માટે અમે એવી વ્યવસ્થા દર્શાવીએ છીએ કે ઇરાનના રાજ્યો, ધર્મ શુરુઓ, ખાનદાન માણસો, જમીનદારો, વેપારીઓ, કાજરવંશ અને જુદી જુદી વેપારી સંસ્થાઓ તરફથી નીમાએલા પ્રતિનિધિવર્ગવાળી એક મજલિસ અથવા વ્યવસ્થાપક મદાસભા તહેરાનમાં બેલાવવામાં આવશે. આ મજલિસ ઇરાની સરકાર, સામ્રાજ્ય અને પ્રજાના સ્વાર્થ સંબંધમાં બધા વિષયોની ચર્ચા મદાવશે અને તપાસ રાખશે. ઇરાનના કલ્યાણ માટેની બધી સુધારણા અમારી મંત્રી સભાની મદદથી કરશે અને વડા પ્રધાન મારફત અમારી ખાસે તેઓના બધા કરાવો પેશ કરશે કે જોથી આ કરાવોને અમારી સમિતિ મળતાં તે અમલમાં મૂકી શકાય.

Therefore on this Occasion, Our Royal and Imperial judgment has decided, for the peace and tranquility of all the people of Persia, and for the strengthening and consolidation of the foundations of the State, that such reforms as are this day required in the different departments of the State and of the Empire shall be effected, and we do enact that an Assembly of delegates elected by Princes, the Muntahids, the kajar family, the nobles and notables, the landowners, the merchants and the guilds shall be formed and Constituted, by election of the classes above mentioned, in the Capital Teheren; which Assembly shall carry out the requisite

‘આ જાહેનામા મુજબ આપે [વડા પ્રધાને] મન્ત્રિસ ગ્યવાના અને તેના માર્ગ માટેના યોગ્ય નિયમો રચના કે જેથી હથકૂપાથી એ મન્ત્રિસ જેમ જને તેમ જલદી સ્થાપિત થઈ પ્રયોગનીય સન્ધાર માર્ગ દ્વારામાં લઈ શકે

આ સિવાય તમારે [વડા પ્રધાને] આ જાહેનામા પ્રગટ પ્રજામાં ફેલાવવાનું છે, કે જેથી ધરાનની પ્રજા તેઓના પ્રત્યાજ માટેના આમારો આશય જગજગ જાણી શકે અને અમારા દિનાયે હથકૂની પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે”

શાહ આ જાહેનામા વડા પ્રધાનેને મોખ્ય અને તેમજે શાહની હથકૂ મુજબ એ જાહેનામા પ્રજામાં પ્રગટ થઈ આ જાહેનામા સિદ્ધિ એનમીખાતામાં જઈ બરાએના લોકો સમક્ષ વાચવામાં આવ્યું, એટલે તેઓએ પોતાનું આશય સ્વજ તથા ધરના રસ્તો લીધો

તે દિવસે તહેરાનમાં મોટો ઉત્સવ થઈ નહો મન્ત્રિસે મન્ત્રિસે

deliberations and investigations on all necessary subjects Connected with important affairs of the State and Empire and the public interests and shall render the necessary help and assistance to our Cabinet of Ministers in such reforms as are designed to promote the happiness and well-being of Persia and shall with Complete Confidence and security, through the instrumentality of the first Lord of the State, submit (their proposals to us) so that these having been duly ratified by us, may be carried into effect It is evident that, in accordance with this August Rescript, you will arrange and prepare a Code of regulations and provisions governing this Assembly and likewise the

નમાજો પઢાવા લાગી. રસ્તા આનંદ ક્રેવાદની ગાજી રહ્યા નવી મજલિસ સળધમા લોજોની ઉત્સુકતા શ્રદ્ધિ પામવા લાગી. આગળ, જુદા અને યુનાન સર્વ ચોરીસે કવાક “મજલિસ” અને “મારશતા”ના સળધમા ચર્ચા ચલાવવા લાગ્યા.

આ ઉત્સવ દરમિયાન કુમમા દેશનિજાન ચમોલા આગેવાનોને માનપૂર્વક તહેરાન પાઠા ખેલાવવામા આવ્યા પ્રજાએ એ વીરોનુ સરધસ કાઢ્યુ. આખા શહેરમા એ સરધસ ફર્યુ અને “અલ્લા હો અકબર”ના ખિનીથી વાતાવરણુ કપના લાગ્યુ.

લામા મમયથી ચાલતા આવેલા રવેઝાચાર મુલક રાજતત્રના મૂર્તિમાન વિચક રનરૂપ પ્રવળ પ્રતાપી શહેનશાહ છ મ. ૧૯૦૬મા પહેલી જ વાર પ્રજાગતિ આગળ નમ્યો અને ધરાનના રાજદારી શવનમા આ પહેલી સનદે આપ્યા દિવસ પછી વડાનયુગના શુભાગમનની શરૂઆત કરી.

ways and means necessary to its formation, so that by the help of God Most High this Assembly may be inaugurated and may take in hand the necessary reforms

We likewise enact that you shall publish and proclaim the text of this August Rescript, so that all the people of Persia, being duly informed of our good intentions, all of which regard the progress of Government and People of Persia, may, with tranquil minds, engage in prayer for us

Given (under our hands) in the Sahib Qiratiyya Palace on the fourteenth of jumada the Second in eleventh year of Our Reign (August 5, 1906

પરંતુ થોડા રોજ પત્રી વળી ગતબળોટાગો પેદા થયો. દાવતગળાનું આપન-કૂદ-દૌધા અત્યાર સુધી દૂર હતો તે અકસ્માત તહેરાન આવી પહોંચ્યો. અને દુર્બળ મનના ચાલના કાનમા તેણે કાણુ જાણે સી વાત બારી દીધી કે મજલિસ મળધીના નવા નિયમો પર સ્ત્રી કરવાની શાહે ચોકખી ના પાડી. તહેરાનમા વળી હરદેરણી દેવાનું ગર્હ, ચોમેરે દગારિસાદના નબવો જણાવા લાગ્યા. શાહ ખીરો અને તેણે અરેજ તથા રસિયન એવચીની સવાહ મુજબ વળે આપન-કૂદ-દૌધાને તેના મૂળ ગ્યાન ખોલસાનમા ગાલ્યા જપાનો હુકમ કર્યો. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરને રોજ આખરે શાહે મજલિસના નિયમો પર સ્વીકૃતી.

આ નિયમો અનુસાર નક્કી કરવામા આવ્યું કે —

૧ ધરાનને ચુટણી માટે ૧૩ વિભાગમા [electoral area] વહેલી નાખવામા આવશે.

૨ મજલિસની સભામંદ મધ્યા ૧૬૪ [તહેરાનના ૬૨ + બહારના ૧૦૨] રાખવામા આવશે. અને જરૂર પડતા આ સભ્યા વધારી ૨૦૦ સુધી વધારી શકાશે.

૩. ૩૦ થી ૭૦ વર્ષની ઉંમરના પુરુષો મન આપી શકશે, પરંતુ તેઓ ધરાનની કાગસી બાપા લખી વાચી શકતા હોવા જોઈએ. જમીનદારો ૧૦૦૦ હેક્ટર [૨૦૦ પૌંડ] ક્રીમતની સંપત્તિના માલિક હોય તો તે મન આપી શકશે.

૪. પરદેશીઓ, સૈનિકો, લશ્કરી કે સગમતી અમનદારો અને રોજદારી કાયદાથી દડાએલા આણુઓ મન આપી શકશે નહિ.

પ્રજા મજલિસની બેઠક માટે ચોટલી તો આજુર મજ રહી હતી કે કેવળ તહેરાનના ૬૨ પ્રતિનિધિઓની ચુટણી પરી : કે તરત

મળલિસની શરૂઆત કરવામાં આવી. ૭મી ઓક્ટોબર ૧૯૦૬ ને રોજ શાહ મુજદરે મુલ્લાઓ, યુરોપિયન પ્રતિનિધિઓ અને બીજા આબરહાર માણુઓ મમલ મળલિસની બેઠક ખુલ્લી મૂકી. શાહ અતિશય રોગી અને નિર્બળ હતો. તે મહા મહેનતે સિદ્ધામન પર ચઢી શક્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ રિવાજ મુજબ ધૂમ્રપાન કરવાની નગી આવવા જોઈતી તાકાત પણ તેનામાં નહોતી. ગમે તે રીતે શાહ સિદ્ધામન પર નો ચઢ્યો. તરતજ મુખ્ય નકીબ [Chief Herald]ના હાથમાં મળલિસ શરૂ કરવાનું આજ્ઞાપત્ર આપવામાં આવ્યું. મુખ્ય નકીમે જોત્ર થયેલા મહામહો મમ્મ એ આજ્ઞાપત્ર વાંચ્યું. ત્યાર બાદ “રાષ્ટ્રીય મહાસભા” એ બધાંજુ ધડવાના વિસ્તૃત નિયમો ધડવા માટે એક કમિટી નીમી. પગંતુ ત્યારે આ કમિટીનો ગ્વોર્ટ મળલિસ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો ત્યારે માલમ પડ્યું કે મળલિમ સિવાય એક બીજી “પ્રતિનિધિ સભા” (Senate) હોવી કરવી પડશે અને તેમાં સગકારે નીમેલા સભામહોની બહુમતે રહેશે આ સાબળી વળી જનતાએ અજાનબી ચલાવી. છેવટે ધણી તકગરો બાદ ૩૦ મી ડિસેમ્બરે આ બધાંજુ ઉપર શાહ, તેના વારમ મહમ્મદમીયા અને વડા પ્રધાને સહી કરી. આ ૩૦ મી ડિસેમ્બરની નિયમાવલી અનુસાર નક્કી કરવામાં આવ્યું કે જમીન મળલિના ફેરફારો, મગકારી સપરિતો ટેરફેર, રેલુ, ગરતા અને રેલવે, મુલેહની મરનો નક્કી કરવી વગેરે અમલ્યની બાબતોમાં મળલિમની રજા વિના કામ કરવામાં આવશે નહિ.

ત્યાર બાદ થોડે દિનસે મુજદર રોગથી પચારીવરા યમ પડ્યો ૬. મ. ૧૯૦૭ ના જાન્યુઆરીની ૮ મી તારીખે તે મરજુ પામ્યો. મુજદરના મરજુ માથે ઇરાનના વડાપક જીવનનો મુખ્ય મિથાગ પૂરો થયો. તેના વારમ મીગ્રા મહમ્મદમીયાના મજા અમરમાં ટંગાનું રાજનૈતિક જીવન નિપ્રતિનિધિ મૂચવાપ બરેતુ જનવા લાગ્યું.

મુ જાહેરના મસલુ જાહે ૧૧ દિવસ પછી [૧૯ મી જાન્યુઆરી] નવા શાસન મીરજા મહમ્મદખાનીને રાજ્યાભિષેક થયો. થોડા દિવસમા જ ધરાનની પ્રગતે માવમ પડ્યું કે નવી પ્રગતે આદરમાન આપવાતુ તેા દૂર રહુ પરતુ હબી ને સયમમીન શાસ બધારહુને ઠોકરે મારી ફગીથી મ્બેઝાવારી તજ સ્થાપવા મરણિયો બન્ધો છે. જે નીતિને અનુમરી નેણે રાજતત્ત્વી શરઆત ફગી તે નીતિને લીધે દેશમા કેવડો મોટો ખળખળાટ મશે તે વસ્તુ એ જાણુને હતા. જના અખાણુ બની રાષ્ટ્રીય અજલજને મૂળમાથી જોડી નાખવા અપાર જલમ શુભાગ્વાની પ્રગિયો લઈ બેઠો.

રાષ્ટ્રીય પક્ષતુ અપમાન સ્વ્યા માટે રાજ્યાભિષેક વખતે શાહે મજલિસના કેઈ પણ સભાસદને આમત્રણ આપ્યું નહિ. તેની પ્રેરણાથી પ્રધાનોએ પણ મજલિસમા હાજર રહી સભાસદોના પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનો અસ્વીકાર કર્યો. બધારહુને તરછેડી મજલિસની જાણ બધાર મદત્તના કાર્યો ચલાવાયાં. મજલિસની રજા મિવાય મરકાર કેઈ પણ પ્રકારતુ દેતુ કરી શકે નહિ એવો નિયમ હોવા છતાં મત્રી સભાએ મજલિસની અવગણના કરી અચ્છ અને રશિમનો પાગેથી ચાર લાખ પૌડુ દેતું કરવા માટે વાતચીત ચલાવી. આ દરમિયાન શાહે આ ધર્ષણુને એક બનાવથી વધારે વેગ આપ્યો.

નાસિરહીનના રક્ષાગૃહીય અને ઉન્નતિના વિરોધી જદ મંત્રી
આનાખેમ-ઈ-આગમ આસગરઅસ્તીને બેલાવી વડો પ્રધાન બનાવ્યો.

આ જદ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી મુઠાપ અને ઝેરિયાના જુદે જુદે
સ્થળે મુસાફરી કરતો કરતો હતો. હવે તે તહેરાન આગ્યો અને
નદમપંથી રાજભક્તો સાથે મજા રાષ્ટ્રીય ગાયના ઉદામપંથી પગ વિરજ
બંધાવ્યુંને તોડી પાડવા મડી પડ્યો. તે નવું દેવ કન્વાની વેનરણમાં
પડ્યો. પરંતુ જામલ જાતિના આગમ ધરાના વેગને અટકાવવાના
પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેજે પોતાના દેહના જલિદાન વડે કર્યું. ઓગસ્ટ
મામની ૩૧ મી તારીખે શાંતે ઝેર દિવસ મજલિસમાંથી ઘેર જતી
વખતે રસ્તામાં ગોળીચાર વડે નેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું અને તેના
મરણ બાદ પરદેશી દેવાનો પ્રજા ઉભો થયો જ નહિ. કારણ કે અશાળ
મુસ્લિમે બેટલા નીટણ સાદસ બીજા કાઠમા હતુ નહિ. હવે સાદને
પ્રજાને પ્રિયપાત્ર. ઓસ્તફર્દ યુનિવર્સિટિમાં ફેજાણી પામેલા નાસિર-
હિલ-મુદકને પણ પ્રધાનની પદવી આપવાની ફરજ પડી.

શાદ જેમ જેમ મજલિસને ફાળી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો,
તેમ તેમ મજલિસ દેશવાસીઓને પ્રિય થઈ પડવા લાગી.

આત્મશક્તિમાં નિશ્વાસ મનુષ્યને ચક્કુર બનાવે છઃ તેથી
તહેરાનમાં તે મમરે ઉત્સાહનો પાર નહોતો. નાના, મોટા, વંજવાએલા,
અબજુ બમા ઉત્સાહથી ચક્કુર બન્યાં હતાં. લોકોનાં ટોચેટોળાં
મજલિસમાં જઈ જોરડા અને જોતરીઓને બરી દેતાં હતાં. ચર્ચા,
વાર્તવિવાહ વગેરેનો પાર નહોતો. ક્લામિના ક્લાકો સુધી લોકો મજલિસની
વાર્ધવિવાહપૂર્ણ ચર્ચા સાંભળતા હતા. ખચની ગાલીચા પર બેઠેલાં
પ્રતિનિધિઓની ચર્ચા પણ આટલો જધો જનસમારોહ જોઈ ઉત્સાહ
પૂર્ણ બનતી હતી. નવીન ઉત્સાહની આ ઉચ્છેરણીને, સ્વતંત્રતાના

પ્રથમ સ્વાદના ઉત્ક્રાંતને અત્રેજેના નવા એકવી સ્પીંગ ટાકસે
ઈંદાન સર એડવર્ડ મેને લખેલા પત્રમાં બંગમાં લખાવતાં લખ્યું છે
“ જેની જેવી ઇચ્છા તેમ બોલી જાય છે. કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણય
પર બાંધે જ અવાજ છે. ઇત્યાદિ...”^૧

ગામડે ગામડે, નગરે નગર, નવીન યુગના સમાચાર, નવા યુગના
વિચારો અસ્મિતી માદક ફરી વળ્યા છે. બદારગામ સાથે તાર કાર
વિચારોની આપ લે થવા કરે છે. તમેરાનમાંથી પ્રજામતનો પ્રચાર કરવા
માટે અનેક માસિકો, દેનિકો, પત્રિકાઓ બદાર પડે છે અને તોખી
તમતમની બાજામાં નવા યુગના ચક્તિ મંત્રોનો પ્રચાર કરે છે. પરંતુ
યુરોપિયન સત્તાઓ—અંગ્રેજ અને રશિયન—તરફ પણ દેવભાવનો પાર
નથી. કારણ કે જનરલ હતો કે એ બંને સત્તા ઇરાનમાં પોતાની
લાગવગ સ્થાપવા અદરે અદર સમાધાની પર આવી છે અને તે
સંબંધીના સંદેશ લગભગ સંપૂર્ણ થવા આવ્યા છે. વર્તમાનપત્રો
ઇરાનને ખુલ્લે ખુલ્લે ફરી વળ્યાં છે. પ્રજા એકત્ર થઈ એ બધાં
વર્તમાનપત્રોને વાંચતી, તેના પર ચર્ચા કરતી અને આ રીતે
ઉત્ક્રાંતિનો પ્રવાહ વધતો જતો હતો.

આ તરફ દરેક શહેરમાં “અંગ્લુમન” સ્થપાવા લાગી. દેશની
સ્વતંત્રતાના મુશ્કેલ માર્ગને સરળ કરવા માટે આ બધી અંગ્લુમનો
કામ કરવા લાગી. અંગ્લુમનનો એક પ્રકાર પ્રજાના હિત માટે
સ્થપાયેલા બાહેર સંઘ રૂપ હતો. તેને સરકારી (Official) અંગ્લુમન
કહેવામાં આવતી. સરકારી દરેક વિભાગ અને મ્યુનિસિપાલિટી વગેરેની

૧ “Any member may speak on any subject and
a Conclusion is rarely arrived at...” “The public...are
allowed to interrupt and even to speak.”

સાથે જોડાએલી એક એક પરિષદ હતી તેનો ઉદ્દેશ પરસ્પર સહકાર કરવાનો હતો.

આ સિવાય એક બીજી જાતની અંગ્રુમન પણ હતી. તેનો કાર્યક્રમ રાજદારી કાર્યક્રમ છૂપી રીતે આગળ ચલાવવાનો હતો. જેથી વિપ્લવ વખતે જોમ કાંસમાં અગણિત ક્લબો રથપાઈ વિપ્લવનાં સંચોનો પ્રચાર કરતી હતી તેમ ધરાનમાં પણ દુકાની નજરવાળા શાહની ઉદનાઈ અને અત્યાચારી વર્તણૂકથી જનશક્તિ આડકતરા માર્ગે સ્વીકારવા તત્પર બની હતી અને એને પરિણામે ‘અંગ્રુમન’થી જોળખાતી છૂપી સમિતિઓ આખા દેશમાં છવાઈ રહી હતી. સરકારની શક્તિ જ્યારે સત્તાના ગર્વથી માઝા મૂકી ત્યારે આપા સઘોમાં જોડાએલા ઉચપંથીઓ નિજીર આધાતથી તેને શિક્ષા કરવા તૈયાર થતા. શહેરશહેર તેઓના મોડાએના પ્રતિનિધિઓ વિપ્લવનાં બી વાવતા હતા, અને અંગ્રુમનની સ્થાપના કરતા. દેશ મમસ્તમાં આવી સમિતિઓની સત્તા અસબવિત પ્રમાણમાં વધી પડી હતી. અને પ્રખળ પ્રભાવવાળો શાહ મીરજાં મદમહમદી પણ આ સમિતિની કાર્યપ્રણાલિથી ડરતો હતો. વડા પ્રધાન આતાબેગ-ધ-આઝમને આવી ‘અંગ્રુમન’ના એક સભાસદેગ મારી નાખ્યો હતો. ખૂનીએ એક કાગળના ટુકડા પર પોતાની જોળખાણ લખી રાખી હતી. “અખ્લાસ આગા, મદાજન, અઝરબેઈઝન. અંગ્રુમનનો સભાસદ. સ્વદેશી ફિદાઈ (સાધક), ૪૧ નવમર.” આવી અંગ્રુમનોની આખર એટલી બધી હતી કે મજલિસના પણ તેની મહત્તા છવાઈ પડી હતી. એટલું જ નહિ પણ મજલિસની કાર્યપ્રણાલિને પણ આ સભાઓ સયમમાં રાખતી હતી.

આતાબેગના ખૂન પછી ઘણા દિવસ સુધી તહેરાનમાં અવ્યવસ્થાનો પાર નહો નહિ. આ દરમિયાન સેટ પિટરબર્ગમાં પ્રખ્યાત એંગ્લો-રશિયન સંધિપત્ર (Anglo-Russian Convention, Aug.

31, 1907) પર મની પ્રવાસ આવી અને આથી ધનન પર નવીન બચતી હાથા છવારા લાગી. આ મધિથી બે હમિદ મતાઓ એક મકાનો દેખ તથા એન શર્હ ધનનને વહેતી લેવા તત્પર બની. દાગણ પગ ધરિનની સ્વતન્ત્રતાનો સ્વીકાર મ્યાં છતા કરમાનતા, ધમિદાન, ચત્રથી અફવાન સીમા સુધી આખો ઉત્તર ધનન રુગિયાની લાગવગ (Sphere of Influence) નીચે આવ્યો. અને બહાર અખ્યાસ અને કુમાનથી અફધાનિસ્તાન સુધીનુન્દલિલુ ધરિન અંગ્રેજોની લાગવગ મળેનુ સ્થાન હ્યું આ બને સરદાર વચ્ચેનો પ્રદેશ તટસ્થ તીકે સ્વીકારનામા આવ્યો, છતા બને ગમશમિના મવતગ મળે છુટો રહ્યો આ સધિ મુજબ રશિયાએ અફધાનિસ્તાન અને તિમેક પગ અંગ્રેજોની સત્તા સ્વીકારી લીધી, અને તેના બદલામા અંગ્રેજોએ રશિયાને ધનનના મોટા પ્રેશ પગ લાગવગ ન્યાપવાની સત્તા મોપી દીધી આ કારણથી ધરિનનો મોટો ભાગ રશિયન લાગવગ નીચે આવી ગયો આ સિવાય દિલ્લા વડા મેનાપતિલોડ કિચનરે ધરિનમા આથી વધારે સ્થાન, ન્યુ અને હદિયારે વડે ગફલુ મવાની તપાસની જવાબદારી માથે લેવાનુ સ્વીકાર્યું નહિ આ ખાતર પણ અંગ્રેજોને ધરિનમા રશિયાની લાગવગ નીચે વિશાળ ભાગ જવા દેવો પડ્યો.

બધાની અમલગુમા આ બન્ને લાગવગ પ દેશી રાજ્યો વચ્ચે રાતો રાત આ સાધ ચછ ચૂખી સપત્તિના ખરા માલિકને જલ્લાવવા નેટલી મમ્યતા પણ તેઓએ દર્જાવી નહિ. તેના અભિપ્રાયની પણ તેઓએ પગના દરી નહિ આથી ધગનનુ આત્મ સન્માન ઘવાયુ. પશ્ચિાને પરદેશી પ્રત્યેનો દેખ બમ્મો વધી ગયો બમ્મરે બમ્મરે લેમિનાં ઉસ્કેરા-યેલા ટોળા એકત્ર રવા લાગ્યા ^૧

1 "The persian people decidedly resented having their country 'partitioned' overnight, even by imaginary

આ તરફ સાદ પછી નવરો બેઠો નહેતો, દેશની જન્યતિને શુભ-
ળાની ખાતવાના પ્રયત્નો કરવામાં તે જગ કે પાછો પડેલો નહેતો.
મજલિસને તોડી પાડવા એ છપા કાવતગં ક્યે જતો હતો. આ કામ
માટે જોઈતા માણસો પછી તેને મળી રહ્યા હતાં. શુભામી વેડતી
પ્રજાનાં દુનિવાસમાં દમેગા આવા માણસોનો તોડો પડ્યો માણસો
નથી. દેશના મજામા કાગિલ દોરકુ ધાવનારા સ્વદેશ દોડીઓ સર્વત્ર
મળી રહે છે. હયાનમાં પછી તેમજ જન્યુ. નવયુગની ખુલ્લી આંખો
હવા જે જે જુના વિચારના અતિરક્ત માણસોના માસને અટકાવવાનો
પ્રયત્ન કરતી હતી, તે તે લોડો સાદના પેઆથી લવચાઈ નવજાત
જનજાગૃતિની સામે બાથ બીડવાને તૈયાર થયા. કુશળતાપૂર્વક રૂપેની
પ્રવાદ રૈલાવી ગામડામા પછી અજાતિ ફેલાવવામા આવી, અને મજલિસ
વિરુદ્ધ ચળવળ હમી કુવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. સાદના ખજાનામા
જે કંઈ રોકડ નાણું હતું તે દારા લશ્કરને પછી યોગ રાજ વશ
કરવામા આવ્યું.

સામા પડેલો યોગ વખત વખતમા રાખવા ખાતર અને પોતાનો
પ્રાણ બચાવવા ખાતર સાહે ૧૨ મી નવેમ્બરને રાજ મજલિસની
મેડકમા હાજરી આપી અને બધારહુને જાળવી રાખવા માટે પ્રતિજ્ઞા
લીધી. આ રીતે તેણે આ ચોથીવાર બધારહુને અનુસરવાની પ્રતિજ્ઞા
લીધી હતી. પરંતુ બ્યારે કાનતુ સપૂજી ય્યુ ત્યારે તેણે પોતાનું
અસવ રૂપ પ્રગટ કયું. ડિસેમ્બર માસમા તકરાવ વધી પડી.
પ્રધાનમંડળના રાજબક્ત સભાસદો, રાષ્ટ્રીયતાના વીર વિરોધી જે

Geographical lines drawn by self styled friendly Govern-
men to who proclaimed so unequivocally their mutual
engagement to respect the integrity and independence
of persia "

પ્રધાનો, સાદ-ઉદ-દૌવા અને અમીર બદાદુરને બગનગર કુવાની અગ્ર સાહે નાકબૂલ કરી. તેથી ૧૪ મી ડિસેમ્બરે પ્રધાનમંડળે ગણનામું આપ્યું. બીજો દિવસે સાહે વડા પ્રધાન નામિગ-ઉલ-મુસ્ અને પ્રધાનમંડળના સભ્યમંદોને મટેલમા બોલવાની ગિફ્તાગ લ્યાં. વડાપ્રધાનના નોકરે નાસી જઈ બ્રિટિશ એવથી ખાતામા ખમર આપી કે નામિગ-ઉલ-મુસ્કુ ખૂન કરવામા આવશે અગ્નેય એવથીએ તરત આ બામતમા દાય નાખ્યો અને તેથી પ્રધાનમંડળને છોડી મૂકવા આત્યુ બીજો દિવસે મવારમા વડા પ્રધાને યુરોપ તરફ કુચ કરી અ પોતાની છાદ્મીને બચાવથી મુક્ત કરી લીધી.

સાદ પોતાના લશ્કરને તે દિવસની રાતે છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા મા તૈયાર કર્યા લાગ્યો તે મામે રાષ્ટ્રીય પક્ષ પશુ આખો દિવસ આધાર મામે પ્રતિધાત કરવા માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો. મધ્યાહ્નના આખ પ્રકાશમા અશુભનના હથિયારનધ સનામંદો ટોળામદ્ બર્ન બદાગિસ્તાન બાગ, મજનિમ બવન અને મિયદમાલાર મસ્જિદમ થીમે થીમે છવાઈ ગયા. ગતોગત લગભગ ૩૦૦૦ માણસો મજલિમના અચાચ માટે મરણ પથ ત ખડા રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ આવ્યા હતા. બદારગામથી મહનુબ્રતિના મહેસા આવવા લાગ્યા કાઝવિનથી હથિયારમધ મુઝદરીન દવ (Warrior's Holy War) તહેરાન તરફ રવાના થયું અને તલિમમાથી પશુ સુરમે ઘએલા પોડેશ્વારો અત્યાચારને છેવટની દહે લઈ જવા માટે રવાના થઈ ચૂક્યા ચગવળ દગરો માથાવાળી બની સાદના મૂરેમૂરા કરવા તત્પર બનવા લાગી સાહે બીકના માર્યા વળા જનશક્તિ આગળે માયુ નમાયુ અને તાન નિર્દોષની માફક માહદીના અને અમીર બદાદુરને પદમ્પટ કરી કાઢીને ગયો.

આ બનાવથી રાષ્ટ્રીય અળવળમાં નવીન ભૂમિતિ આવી, પરંતુ તે સાથે શાહની ખટપટ પણ વધવા લાગી. વિરોધ ઝોટો કરી પ્રજાસક્તિ સાથે સમાધાન કરવા માટે એક સમાધાન સમિતિ પણ નીમવામાં આવી. પરંતુ છૂપાં કાવતરાં બધ પક્ષાં નહિ. ત્યાર બાદ ૪. ૧૯૦૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૮મી તારીખે તહેરાનમાં ફગતી વેળા મહમદઅલી શાહની મોટર ગાડી ઉપર બે ભોજન ફેફવામાં આવ્યા. પરંતુ શાહ તે વખતે પોતાની મોટરમાં નહોતો, કોઈ બીજી મોટરમાં સુસાઈરી કરતો હતો. આ ઘટના બન્યા પછી શાહની વૈરદત્તિ બધકર બની ગઈ; પરંતુ બદાશ્ચી તેા હજુ તે શાંતિ જ દર્શાવવા લાગ્યો. ચોમ્બેર તદ્દન નિસ્તબ્ધતા રેલાઈ રહી હતી. તોફાન પહેલાની બધકર શાંતિની માફક આખો દેશ સુનકાર બની રહ્યો. કોઈ અગત્યની આશંકાથી તહેરાનની પ્રજા બીકમાને બીકમાં દિવસો સુત્તરવા લાગી.

બે માસમાં સમાધાન ખાટેતો એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. શાહે પોતાની તરફથી ૭ સભાસદો નીમવાની સમિતિ આપી, પરંતુ એ નીમાએવ સભાસદો તહેરાનની આગુબાગુ રહી કાવતરાં રમવામાં રોકાઈ રહ્યાં અને તેથી દેવ ઉઘટો વધવા લાગ્યો.

જુન માસમાં એકાએક શાહે પોતાનું તહેરાનમાનું રહેઠાણ બદલ્યું. તહેરાન બદલ આવેલા 'બાગ-ઇ-શાહ'માં જઈ તે આગુબાગુથી રોન્ય એકત્ર કરવા લાગ્યો. આથી રાષ્ટ્રીય પક્ષ પણ વિમાસણમાં પડ્યો. બંધી અગુમનોના પ્રતિનિધિવાળી એક સમિતિ નીમાઈ અને તેને આમરસણ માટેની કોઈ પણ પદ્ધતિ રોધી કાઢવાનું કામ સોંપાડ્યું. છપી લગતક તૈયારીઓ પણ ચવા લાગી. હજારો હથિયારબધ લગવીઓ મળવિસની ચોગેર એકત્ર થવા લાગ્યા. સહેરનો ધનવાન વર્ગ લગાઈ ખાટે બેઠ્યો પૈસો પુરો ખાડવા લાગ્યો. આ તરફ કેટલાક આગેવાનોને શાહે 'બાગ-ઇ-શાહ'માં બોલાવી કેફ કર્યા, કોએક લશ્કરના આગેવાન

કનેલ સિયાકરના અધ્યક્ષપણા નીચે શહેરના લગ્નની કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો. ૧૧ મી જુને પચીસ કોર્ટે સેનિટોએ આવી શહેર નામે એક પચીસ વડાઓને વિખેરાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો. ત્યાર બાદ થોડા દિવસો વગી અનિશ્ચિત સંદેહવાળી ઘટામાં પમાઈ ગયા. ૨૩ મી જુને મવારના પહોરમાં તોપની થોર ગર્જનાથી તહેરાન વાસીઓની ઉધ હડી મ.જ. લોકોને ખાતી થઈ કે મદદી છે ના શહેરની પ્રજાની પ્રિય ગણાની સરખા મનવિસેને તોપના ગોળાથી હાડી દેવા માટે પોતાની શક્તિનો બધો ભાગ બહારિસ્તાનના બાગમાં મોકલ્યો છે. મનવિસેની કુલર ખોદી જનશક્તિને હમેશને માટે હુમ કરવા માટે વિચાર એક હુમર કોર્ટે સેનિટો લઈ આવી પહોંચે છે, સાથે તેઓ અને જુદોના સરખામનો પાર નહોતો. તેઓએ આવનાવેત ગોળાબાર કરી, બાર સ્વયંસેનને મરણના માર્ગમાં મોખ્ખી દીધા અને ત્યાર બાદ લગભગ આઠ કલાક સુધી શ્રુતિ માટે કૂતી ખેલ્યા બાદ રાષ્ટ્રીય પક્ષ લગભગ નાશ પામ્યો. મનવિસે અને મરિનદ ખેદાનમેદાન થઈ ગયા અને રાષ્ટ્રીય દળના બાકી રહેના આગેવાનો મુરોપ ભેગા થઈ ગયા. મુક્તિના માર્ગે આવનારા મુસાફરોના હૃદયમાંથી નીકળતી રૂધિરધાર વડે તે દિવસે છતાનની ઝૂદર શ્રમિ રેવાઈ ગઈ હતી મદમાતી પશુશક્તિની તે દિવસની નિર્વંજન બખંડતાની કથા એ દસિત ભતિના મર્મરદખમાં હમેશને માટે છપાઈ રહી છે.

બને પક્ષના માર્ગો ગએવા અને ધાપણ થએવાની સખ્યા ઓછી નહોતી. ત્યાર બાદ શહેરના લોકો ફરીથી બડ ન હાવે તે ખાત સિયાકરના લશ્કરે આખી રાત શહેર લૂટ્યું અને ખીન અસંખ અત્યાચારો કર્યા. મધરાતના સુમસુમાકાર પહોર વખતે આખરે લોકોના ઘરમાં નાના પ્રમાણના અધ્ય જૂલમો વર્તાવવા લાગ્યા રાષ્ટ્રીય

પક્ષના નેતાએનાં મકાનો ખેદાનમેદાન કરી નાખવામાં આવ્યાં. ૩૦ આગેવાનોને પકડવામાં આવ્યાં અને તેમાંના કેટલાકને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યાં. પ્રખ્યાત વક્તા માલિક-ઉત્ત-મુતાકલીમીન અને ઉચ્ચથી સપાદક મીરજી જહાંગીરખાનને પણ ફાંસી આપવામાં આવી. પ્રખ્યાત નેતા તાકીએદાએ નાસી જઈ જીવ બચાવ્યો.

આ જૂલમથી યોડા સમય માટે તો એમ જ લાગ્યું કે દેશનું ચિત્તન્ય સદાને માટે મરી પરવાયું. પરંતુ બાગ્યવિધાતા દૂષી રીતે દેશના ગૌરવશાળી ભવિષ્યને પ્રજ્વલિત કરતી હતી અને સત્યને અણધાર્યાં મારે જબમુકા કરવાની તૈયારીથી દેશમાં ઢેકઢેકાણે અમાપ શક્તિ એકત્ર કરી રાખતી હતી.

ત હુમાનની સ્થિતિ જોનારને એવો જવત્યે જ બાસ થાય તેમ હતુ કે એક મહાન જ્ઞાનામુખીનો ધુધવાટ આ શાત અને નિરતબ્ધ શહેરની અદર સમાર્ધ રહ્યો છે બહાલ્યી બધુ શાત સ્તબ્ધ બધાતુ હતુ પ્રજાની આટલી બધી ચળવળ પ્રજા પ્રત્યેના આટલા બધા અભ્યાસો નજરોનજર નિહાળતા હતા જે લોકો નિવિહારીની પેઠે છઠ્ઠા ગુજારતા હતા તમાકુ ફૂકતા અને પૈમા ખાતા હતા તેઓ તો સવારના પહોરમા વખતભર દરદોજની ખાફે દુખનો ઉવાડતા વેપાર કરતા અને શાંતિથી ઘેર જઈ ગુનાતો કંઈ હતા તેઓને કંઈ વિગત પૂછતા તેઓ તો કાંઈ પણ ચળવળ અગર વિજ્ઞાનની સભાવનાને ગામર્ધ ગણી ઉગાડી દેતા હતા

પરંતુ જાગૃત જાતિનો આત્મા જાગી ઉઠ્યો હતો તેઓમાના નેઓ નવયુગના વિચારોને જળા સુધી ગળી નર્ધ મત બન્યા હતા તેઓ લાભ-હાનિનો વિચાર મ્યાં સિવાય ગમે તેવા સાહસમા ફેદી પડવા તૈયાર હતા આ તરફ ધરાનીઓની ચળવળને દેશના અનુભવ સાગર અધ્યાતા દહો દસી મદ્રતા હતા અને તેઓના દેશને સ્વતંત્ર બનાવવાના તનતોડ પ્રયાસને પ્રથના ગણી, બાળકોની રમત માની ઉગાડી દેતા હતા આ તરફ માનનીઓ ન્યારે પ્રાણને પણ ધુમ્

ગણી શાહની જોડુકમી પ્રત્યે પોકાર ઊઠાવતા હતા, ત્યારે આ અતિવિગ્રહ ગણાતા મહાપુરુષો નફતોટાની આંટીધુંટીમાં જ અટવાયા કરતા હતા.^૧

પરંતુ તહેરાનમાં જ્યારે કઠોર લશ્કરી કાયદા નીચે મૃત્યુની શાંતિ પ્રવર્તતી હતી ત્યારે આખા દેશમાં અવ્યવસ્થાનો પાર નહોતો. રાજબંધારણુ શિથિલ પડી ગયું હતું અને ચોમેર અધાધુંધી અને અસતોષે સ્થાયીપદ મેળવ્યું હતું. અંગ્રુમનના કામદારો ચોમેર બળવાનાં બીજ ફેલાવ્યે જતા હતા. પરિણામે સર્વત્ર બળવો વિશાળરૂપ ધારણુ કરતો જતો હતો.

ઇરાનની ઉત્તર સરહદ પર આવેલા રેલ્વે શહેરમાં ક્રેડેશિયામાંથી અગણિત બંડખોરો હતરી આવ્યા હતા. તેઓની પાસે મુજબબોમ્બ, પિસ્તોલો અને આધુનિક જમાનાની રાઇફલો હતી. તેઓએ આવતાં વેંત ત્યાંના ગવર્નરનું ખૂન કર્યું અને નવું રાજતત્ત્વ સ્થાપ્યું. શહેરના બદમાશો અને ગુંડાઓ તેઓને આવી મળ્યા અને બળવાખોરોના હથિયારરૂપ બન્યા. સરદારી ઓફિસો પર દલ્લો કરવામાં આવ્યો અને તેના રક્ષણ માટે જે કદમ થોડું થયું લશ્કર સખવામાં આવ્યું હતું તે લડતાં મરણુ પામ્યું. તહેરાનમાં આ સમાચાર પહોંચતાં જ ત્યાં ભારે ઉશ્કેરણી ફેલાઇ રહી. શહેરમાં રાજચક્રિતનુ પ્રદર્શન કરવા માટે લશ્કરીઓની કુચ થવા લાગી. ઠેરઠેર લશ્કરને ફેરવવામાં આવ્યું અને દરેક રસ્તાના નાકા ઉપર સેનિકો ખડા કરી દેવામાં આવ્યા.

એક દિવસ તહેરાનના રાજમાર્ગે પર ત્રણ જણ ઉનાવળા ચાલ્યા જતા હતા. પોલિસની નજર તેમના પર પડી. પોલિસે તેઓની પાસે

^૧ "The people were indifferent, and the excitement was confined to a small section of the community which, for lack of a better word may be termed, young Persians."

બોમ છે એના શત્રુ તેમને ઝે પકડ્યા. તેમના એમને તો તન્ત જ કાસી દેવામાં આવી અને તેનું શમ જડેગમાં એક દુવાળા આગળ લટકાવવામાં આવ્યું. બીજે વિષે આ દૃશ્ય જોવા માટે લોકોના ટોળેટોળા આવવા લાગ્યા અને શડેગમાં વળી એક ઉચ્છેદન મેળું ચોમેર ફરી વળ્યું. આજી મેના બે જણને બન્ને દિવસને આતરે કાસી દેવામાં આવશે એવું નસ્ટી દરવાખા આવ્યું, પરંતુ દરમિયાન ખાતમી મળી કે જે આસામીઓને ઝે પકડ્યા હતા તે તો ક્ષિટિશ એકચીખાતાના કાળો લઈ જતારા કમઢો હતા. બોમની વાત તો તદ્દન પ્રધનિક હતી. ક્ષિટિશ એકચીખાતામાં મદાજને જઈ આશરો લીધો ત્યારેજ આ લોકો પર શાહની વિપદદિ પડી હતી અને અત્યારે તેનો બદલો લેવાનો હતો. સર્વ દેશોમાં નિર્દોષના પ્રાણના બદલામાં સ્વેચ્છાચારી રાજ શક્તિ આવી રીનેજ પોતાની નિઠ પૂરી પાડે છે. આ બનાવથી અર્ધત્ર ભારે ઉચ્છેદન દેવાઈ રહી.

એક બીજા બનાવથી લોકોનો શાહ પ્રત્યેનો દેવ વધારે તીવ્ર થઈ પડ્યો તહેરાનની નજીક આવેલી શાહ અબ્દુલ આગિમની મસ્જિદમાં ચાર અમદાદ્ય લોકોને ધાતકી રીતે મારી નાખવામાં આવ્યા. એમના ત્રણ મુલ્યાઓ હતા. થોડા દિવસ પહેલાં શાહનો પક્ષ છોડી તેઓ રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં જળ્યા હતા અને તેથી શાહની નેના પર ટાપ દર્શિ હતી આ ખાતર તેમો પોતાના ગ્દલુ માટે શાહ અબ્દુલ આગિમની મસ્જિદમાં જઈ જરણા હતા. પરંતુ એક દિવસ મધરાતને શુમારે તહેરાનથી ઝલાક ખાતેથી શુકાઓ મજકુર મસ્જિદમાં જઈ મદયા. તેઓની સાથે પુરતા દક્ષિણારો હતા અને શરીર પર શાહી ચોપડેની હતી ચોમેરથી મકાનને ઘેરી લઈ ખાતણા બાગી તેઓ અદર પેશ અને ત્યાજાદ જૂતઓ કરવા શરૂ કર્યા એ ચાર જણના શરીરને

રિવાજવત્તી ગોળાઓથી વીધી નાખવામા આવ્યા અને પછી તેના પર બેયોનેટના ધા કરવામા આવ્યા. આથી તેમના શમે ક્ષત વિક્ષત થઇ ગયા. આ અત્યાચાર કોણે શુભચોં તે કોઈ બણી શકયુ નહિ. પરંતુ શોષિના મમજવામા જવાબદાર કોણ છે તે બરાબર આવી ગયુ હતુ. એમને અશાંતિના મોજા ઉછળ્યા છતાં આ બાબત કોઈપણ જાતની તપાસ કરવામા આવી નહિ. શાહ પણ ખીજા નવા અત્યાચારો ક્રમ તન્ક પોતાની નજર દોડાવવા લાગ્યો. ઉત્તરમા તર્રિજ શહેરમા પણ રાષ્ટ્રીય પક્ષ બડતો વાવો. ફરકારી સઘબજા બનતો હતો. ત્યાં પણ રાજપક્ષ માથે રાષ્ટ્રીય પક્ષને રસ્તાગ્રોમા વારવાર ઝડા થતા હતા. આખુ શહેર લગભગ બડખોરોને તાબે જ હતુ એમ કહી શકાય. તકેશનથી આવતુ રાજસેન્ય વારવાર હાર પામતુ હતું અને નિન્તેજ બની બેઠુ હતુ. ઉત્તરનો આ બળવો ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ પણ ફેલાતો જતો હતો.

દક્ષિણના ઇસ્પાનની નજીક બળવાન બખ્તિયારી જાતિ પ્રખળ બનતી જતી હતી. ઇસ્પાનનો ગવર્નર ભારે જૂદમી અને સ્વાર્થી હતો. તેથી પ્રજા તેના તરફ ઉઠી રહી હતી. સ્થાનિક બચ્ચાપાસનાને ઉવેખી વાપિક કર એક વખતને બદલે ત્રણવાર વસુલ કરી તેણે ઇસ્પાન વાસીઓને લગભગ ગાડા બનાવી દીધા હતા. આ દરમિયાન તકે જોઈ બખ્તિયારીઓના ઈજા પી (મરદાર) મામ સામિસ સુનતાન એક હજાર ઘોડેસનારો સાથે ઇસ્પાનના દરવાજા પામે આવી પહોંચ્યો. શાહનું લશ્કર ધૂળની માફક વેરણસેગણુ થઈ ગયુ અને ગવર્નરને ધ્રિષ્ટિ એવથી ખાતામા આશ્રય લેવો પડ્યો. શહેર-વાસીઓએ સાત ચિત્તે વિજયી બખ્તિયારી સમદારને આદરમાન આપ્યુ.

વાસ્તિતાનના આગેવાન સૈયદ અબ્દુલ દુસેન એમને વેરાઈ પડેલી પડાડી જતોતે એકત્ર કરી રાષ્ટ્રીય પાર્ટી નામે બદર અમ્મ મ અન

જકાત ઓફિસ ખાતે કરી પડ્યો હતો. બુચાયર બદરમા પણ હુમેનો શિખ સંપદ મુર્તજા ટેગિસ્તાનના ૧૦૦૦ બદુમ્બાજાઓ સાથે જકાત ઓફિસ અને શહેરનો ટકાવે લઈ પડ્યો હતો.

હતર દક્ષિણમાં ન્યારે આમ વિપત્તિના વાદળા ઊગતા જતા હતા ત્યારે વાયવ્ય ખુશામાં આવેલા તખિજનગરમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષનો બળવો મળમાંથી હુમેડી નાખવા માટે શાહ એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોતો હતો, પરંતુ તખિજમાં બળવાખોરોની સઘસઘિત વિપુલ આબર ધારણ કરતી જતી હતી.

ઇ. સ ૧૯૦૮ ના જુન માસમાં મસ્જિદ તોડવાના સમાચાર જાહેર થતા જ તખિજમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી બળવો ફાટી રહ્યો. વિસ્તારી રાજશક્તિને ગળી જવા તૈયાર થયો જુલાઇ માસમાં ૫૦૦ પહાડી ધોડેમવારો સાથે પ્રખ્યાત સરદાર રહિમખાને શાહે તખિજ પર મોકલ્યો. રહિમખાએ આવી તખિજ પર હલ્લો કર્યો.

રહિમ તે જમાનાનો નામજદો હુકારો હતો. તેનું રાજ કારાદાખની આજુબાજુના પ્રદેશમાં આવેલા પર્વતો ને જંગલોમાં ચાલતું હતું. અઝરમેઇઝનમાં ઘણા વર્ષો હિંદુવાત કર્યા બાદ તે પકડાયો હતો અને અત્યારે તહેરાનની જેલમાં સડતો હતો. તખિજનો બળવો દાખી દેવા માટે એને લાયક માણુમ ગણી શાહે તેને છોડી મૂક્યો અને તેના ઘેર મોકલ્યો. ત્યાં તેણે પોતાના સોબતીઓને ‘ઇસ્લામ’ અને શાહના નામે ગાડા કરી મૂક્યા અને તેઓને હાથે તે તખિજ તરફ ચાલ્યો. રહિમે આવતાવેત તખિજની ૩૦ શેરીઓમાંની કેટલીક કબજે કરી લીધી. તેના જગતી સોબતીઓએ તખિજવાસીઓ ઉપર ન લખી રાકાય તેવા જૂલમો ગુજારવા શરૂ કર્યા પરંતુ જૂલમની માત્રા જેમ જેમ વધવા

લાગી તેમ તેમ લોકોનો વિરોધ પણ તેટલો જ ઉઠાળવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ એક દિવસ ખરાની સ્ત્રીઓના એક ખાસ પર્વ સળંગ (Womens day) અત્યાચાર છેલ્લી હદે જઈ પહોંચ્યો. તે દિવસે આ બધાં જંગલી પ્રાણીઓએ જાહેર હમાલખાના પર હાલો કરી અસહ્ય સ્ત્રી વર્ગ ઉપર અમાનુષી અત્યાચારો શુભર્યા. જોતજોતામાં શહેરવાસીઓએ પ્રત્યનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યા પર હાલો કર્યો. રહિમ નાહો અને શહેર છોડી ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર બાદ શહેર એક વિરાળ સીન સાથે આઈન-હિંદ-હૈલાને તબિજ મોકલ્યો. તે આવ્યો તો ખરો પણ તબિજવાસીઓએ તેને ઠરાવ્યો અને તેથી તે તબિજને એમરથી ઘેરી લેવાનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. બધું લશ્કર તેણે ત્રણ ભાગમાં વહેચી નાખ્યું. અખિયારીનો આગેવાન આઈન-હિંદ-હૈલા, કુદ્દ અતિનો આગેવાન સામાજીખાન અને કાસકાધીનો આગેવાન રહિમખા એ ત્રણ શહેરમાં પેસવાના ત્રણ રાજમાર્ગો અટકાવી પડ્યા. તેમણે શહેરમાં જતી બધી સામગ્રી અટકાવી, તબિજના બળવાખોરોએ પણ પોતાના નેતા સામેરખાન અને બાગેરખાનની આગેવાની તળે લગાવક તૈયારીઓ માંડી. તેઓ વારંવાર બદાર નીકળી સરકારી લશ્કરને પાછું હટાવવા લાગ્યા, પરંતુ તેને તક ન મળી મુઠી શક્યા નહિ. તેઓની પાસે વગરની સામગ્રી પણ કંઈ જોઈ નહોતી. લગભગ ૨૦ દિવસ રાખેલ, પુરનો દારૂગોળો અને બાર તોપો તેમણે એકત્ર કરી લી. પરંતુ ચોખા માસના ઘેરાથી શહેરમાં ખોરાકની ખૂટી અને તેથી તેઓ સમગ્ર બારે મુસ્લિમી હતી ચઈ. એ મુસ્લિમી ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં અતિસય વધી પડી. બદારથી ખોરાકની આવી ચક્તી નહિ. શહેરમાં જે કંઈ સુકાં ફોલો સાચવી રાખ્યાં હતાં તે પર જોમતેમ કરીને શુબરો ચાલતો હતો.

તસિમની જ દ્વાર 'મગમાલિક' ગામ મુઘી સમગ્રી લરંગ જવાઈ પડ્યું હતું હતે બળવાખોર નેત્રે મતદિયા થઈ મગમાલિક જનતાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય થયો. છેલ્લા ચોડા વિવિધી અમેરિકન મિશન મુકુબના શિક્ષક બાર્કરવિલ [Mr. H. C. Barkerville] અને બ્રિટિશ સમાચાર પરનો પ્રતિનિધિ મૂર મોરેલ [Mr. W. A. Moore, sometime Secy. to Balkan Committee] ગાંઠીય પંથના સ્વયંસેવકોને કુલ કરાવના અને લરંગી મળવણી આપતા હતા. ૨૧ મી એપ્રિલે એકી માથે હત્યો કરવાનો નિશ્ચય થયો. તે દિવસ મધ્યગનને શુભારે એક પછી એક ટોળાએ બહાર પડી છપી રીતે અમુક નક્કી કરેલે સ્થળે એકત્ર થવું એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. સવારના માડાચારેક વાગ્યાને શુભારે હત્યો કરવામાં આવ્યો છ વાગ્યાને શુભારે બાર્કરવિલ સારેલ જોળાથી વીંધાઈ પડ્યા. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદય થવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. અસ્થોદય થતા એમને પ્રકાશ દેનાવા લાગ્યો હતો, રાષ્ટ્રીય પક્ષ મુકમ પગલે આગળ ને આગળ વધતો જતો હતો. સર્વ ધીમેધીમે અસલ જ મી દેકતો જતો હતો. યાક, જૂખ, તરમ અને અસલ મગમીના ત્રાસનો પાર નહોતો, છતાં લડાઈ પૂરે જોમમાં ચાલતી હતી આખો દિવસ લડાઈ ચલાવ્યા બાદ છેવટે મધ્યની નૂનતા મગમ વિનયમાંના હાથનેતમાં હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય પક્ષને પાછું ફરવું પડ્યું સ્વદેશ પ્રેમ ખાતર તેઓએ આ બધું સહન કર્યું હતું મૂર સાહેબે આ સાદમના ખૂન વખાણ મ્યાં છે^૧ એપ્રિલ માનમાં ભૂખમગનો પાગ સ્ત્રી નહિ. ઉવરના ચોડા વિવિધો તો ધણી સોમિ ધાસ ખાઈ જીવ્યા હતા, આની વિપત્તિ છતાં આખા શહેરમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષે પોતાની પ્રતિજ્ઞા જળવી રાખી હતી.

૧ "The terrible tortures of hunger were endured
 " a resignation which compelled admiration

બરાબર આ વખતે રહમી એપ્રિલે અંગ્રેજ અને રશિયન સરકારે ઘેરાયેલા યુરોપિયનોના પ્રાણ બચાવવા અને તેઓને ઈરાનની સરકારના નૃપમમાંથી બચાવવાને બદલે રશિયન લશ્કર તખ્તિજ તરફ મોકલ્યું. રશિયાના લશ્કરના આગમન સાથે ઈરાનની સરકારને તખ્તિજ પરનો ઘેરા ઉઠાવી લેવો પડ્યો અને આવી રીતે આટલા દિવસનો ઘેરા મદમ્મદઅહલી શાહની વ્યર્થતા અને તેના અપમાનના રૂપમાં સમાપ્ત થયો.

અકરણુ ૮ મું વાત્રાઓમાંની તૈયારી

તથિજનો લગભગ એક વર્ષનો ઘેરો રાષ્ટ્રીયપદના. અસાધારણ વીરત્વ, આદર્શપરાયણતા અને શક્તિવિકાસને લીધે ધરાનના રાષ્ટ્રીય પદને માટે પ્રેરણાત્મક થઈ પડ્યો. આને પરિણામે આમનેમ ઘેરાઈ રહેલી શક્તિ એકત્ર થઈ ઉત્તરમાં રેફ્ટ અને દક્ષિણમાં ધરિપદાનમાં એકત્ર થવા લાગી. અને આ બંને સ્થળેથી એકી સાથે તહેરાનની સરકારને તોડી પાડવા તૈયાર થઈ.

રેફ્ટમાંના બળવાખોરોમાંનો મોટો ભાગ કોંગ્રેસિયન અગર આર્મિનિયન હતો અને તેઓની આગેવાની પ્રખ્યાત શાહ સોદાગર શિપાદાર-ઈ-આઝમ વસલીખાંએ લીધી હતી. પરંતુ યોગ્ય દિવસ બાદ બળવાખોરો સાથે પ્રખ્યાત આર્મિનિયન બળવાખોર હફાઈનિ આવી બળ્યો હતો અને તેના અસાધારણ સ્વાસ્થ્ય-પ્રભાવને લીધે ખરી આગેવાની તેણે જ લીધી હતી એમ કહીએ તો ચાહે.

આ ઈફ્રાઈમનું જીવન અતિ વિચિત્ર માગે નાના પ્રકારની વિપત્તિમાંથી પસાર થયું હતું. યેહાં વર્ષો પહેલાં તિફલિસમાં રહિયા વિરુદ્ધ જે બંડ જાગ્યું હતું તેમાં આ ઈફ્રાઈમનો ભાગ પુષ્કળ હતો. આ અપરાધ સળંગ તેને સાધ્નિરિયામાં દેશનિકાસ કરવામાં આળે. હતો. ત્યાંથી તે નાસી આવી એન્જેલિમાં ઘરો પાડવાનો ધંધો કરવા

લાખો. ઇ. સ. ૧૯૦૯માં રેસ્ટ આવી શિપાદાર સાથે લાખો અને બળવાખોરોની આગેવાની તળે તહેરન પર હત્યો લાખ જવાની તૈયારી કરવા મળ્યો. રાષ્ટ્રીય પક્ષના બંડખોર વિચારોના મુળમાં આ માણસે અપાર પાણી સોંચ્યું હતું અને તેના વિચારમાં પણ આ માણસને પુષ્કળ હિસ્સો હતો.

૪ થી મેએ બળવાખોરો રેસ્ટથી દક્ષિણમાં આવેલા કાઝવિન તરફ જવાના થયા. સંધ્યાકાળ વખતે તેઓ ઘોડેસવારના રૂપમાં સદગૃહસ્થોની માફ ગોડેરમાં ઘૂમ્યા અને ચાની દુકાનોમાં વહેચાઈ જઈ વાતચીત કરવા લાગ્યા. જ્યારે મંધરાત જ્યોત્તરે આ લોકો બે ટાળીઓમાં વહેચાઈ ભારે શોર બગેર કરતા રસ્તામાં બહાર પડ્યા. રસ્તા પર બળવાખોરોના ઘોડાના દાબડાના અવાજથી અને તેમની રિવોલ્વરોના ધડાકાથી કાઝવિન શહેરના લોકોની હિંચ લિડી મઠ. બોમ્બના ધડાકા સાથે ગનનર્તની પણ નિદ્રા લિડી ગઈ. પાચસોનું સરકારી સૈન્ય ધૂમસની માફક બળવાખોર ઘોડેસવારોના ધમારા સામે લડી ગયું. હવે બંડખોરો તહેરનથી ૬૦ માઇલ જેટલે દૂર આવી પહોંચ્યા.

આ તરફ છપ્પહાનનું સાહસિક બાખ્તિયારી દળ સામ્રાજ્યની આગેવાની તળે પ્રજા બનતું જતું હતું. તેણે તહેરન પર હત્યો લાવવાની તૈયારીઓ કરવા માડી જતી. પરંતુ હજુ સુધી ખરા નેતા સરદાર આસાદે પારિતોષી આપી પોતાનો ઓલો અલગ કર્યો નહોતો. તે વખતે પહાડી બખ્તિયારી જાતિ પરસ્પર કલ્યાણ કામમાં રૂસાઈ પડી હતી. તેઓને એકત્ર કરી એક વ્યવસ્થિત શક્તિના રૂપમાં કામે લગાડવાની શક્તિ સામ્રાજ્યમાં નહોતી. એવી શક્તિ તેના બાહ સરદાર આસાદમાં જ હતી.

આ પહાડી બખ્તિયારોને નાજીવનની અને ત્યાગધર્મની શ્રેણી પાનાર તેમનો કેળવણીઓ આગેવાન આસાદ હતો. સરદાર આસાદ

દ્રામ દેશની ગન્ધાનીમા ઝળવાએતો હતો અને નવા યુગના વિચારોએ તેના ચિત્તને ચમકોડે ચાલુ હતું પેરિસમા તે વખતે ધરાન, તુર્કિસ્તાન મિસર અને દિલ્લા વિશ્વવાદીઓનો મુખ્ય જાગ્રો હતો અને એ અફઘાનથી તીવ્ર પ્રકાગ્રો જાનવો દેનાવનારા વિચારો મર્વત્ર દેનાવવામા આવતા હતા આવા બધા લાગણી-પ્રધાન આદર્શવાદીઓ સાથે ગાઢ સબંધ હોવાથી આસાના મનમા એમના નવીન રાજ્યનો પ્રભાવ અસીમ નેજથી ઝગડવા ચુકો હતો વીરમીસદીની પ્રેરણા તેના પ્રાપ્તે બહુનાવી રતી હતી મહમ્મદઅલીએ દેશનિમગ્ન કરેલા ઉગ્રપથી નેતાઓએ પણ પેરિસમા નવદેશની દશા મબધમા તેણે સચેતન કર્યો હતો ૧

તરુણ વયમા દેગની મુમિની ઉંડા લાવમાથી તેનું ચિત્ત ચમકોડે ચાલુ હતું એશિયાની આ પાછળ પરેની પતીમા આની પડેલી જાતિની મુમ્તિ એ તના જીવનનું મર્તવ્ય ધર્મપડ્યુ હતું પતિન જાતિની દુર્દશાની છમી તેના ડપના નેરો મમક્ષ દોરાતી અને તે જોઈ તેનું ચિત્ત અપાર રડ્યું. એ દુઃખ આમગ તેના અકિમગન દુખો તેને તુચ્છ લાગતા. પેરિસ જેવી રંગીલી નગરીના બોમ વિદાએ પણ તેને માનુશ્મિના દખની ઉઘટનાને લીધે તુચ્છ લાગના પરદેશી મમાનોએકા દમેલા પાર દેશ પ્રતે સદાનુશ્ચિતિ વિનાના હોય છે છતા તેઓ પણ ૧ આમાદના ત્યાગ જાનને મુક્ત કરે વખાણે છે ૨

૧ Converted with the Persian, Turk & Egyptian
નાથી પમાર ચુકુ dream of the regenerations
વિરુદ્ધ ને બડ નાચુ હતું Countries

અપરાધ સબંધ તેને here be said for him that he was able
ને. ત્યાથી તે નાસી આ him the delights and allurements
-capital which have brought about the

ઈ. સ. ૧૯૦૯ ના ઝાપ્તિલ માસમાં તેણે પોતાના જીવનવ્રતને અનુરૂપ એક પગથું વ્યાગળ બન્યું. આસાદ પહેલીવાર વિલાયતમાં સર એડવર્ડ એ ને મળવા ગયો. તેણે પોતાનો આદર્શ એ વિચક્ષણ અંગ્રેજ રાજદારીને સમજાવ્યો. ફટરાજનીતિય કેએ મોઢેથી તો ખૂબ સાકર પીરસી પણ પૈસા સંબંધી કાઈપણ જાતની મદદ કરવાની યોગ્યતા ના પાડી. ત્યાર બાદ બીજા સહાનુભૂતિ દર્શાવનારાઓ પાસેથી થોડું ઘણું દ્રવ્ય મેળવી તે યુગર્ધ તરફ રવાના થયો. પરંતુ રસ્તામાં ૧૯મી માર્ચના રોજ મોદમેરા બંદરે ઉતરી પ્રખ્યાત ધનિક સરદાર રોબ ખજલની મદદ તેણે સાબાર સ્વીકારી. ત્યાંથી તે સીધો ઇસ્પહાન આવ્યો. ત્યાં આવ્યા બાદ તેણે પોતાનું ચિત્ત બખ્તયારી લોકોને એકત્ર કરવામાં રોક્યું.

મે માસમાં સરદાર આસાદે તહેરાન પર હલ્લો કરવાનું જાહેર કર્યું. થોડા રોજમાં તે લશ્કર માથે કૂચ આવી પહોંચ્યો. જૂન માસના ઉવરના બાગમાં ઉતરતું બંડખોર સૈન્ય કાઝબિનથી તહેરાનના માર્ગ પર તહેરાનથી ૪૦ માઈલ દૂર આવી પહોંચ્યું અને બખ્તયારી લોકો પશુ બંડખોર સાથે ભળવા માટે તહેરાનથી ૩૦ માઈલ પશ્ચિમે આવેલા ખેગાજપોલ પાસે આવી પહોંચ્યા.

એમોરથી મળતા સમાચારોએ તહેરાનમાં ભારે ખળખળાટ મચાવ્યો. બન્ને બાજુથી આવી પડેલી આ વિપત્તિ નિહાળી શાહની હિમ ભીડી ગઈ. કાઈ પણ ચરતે હેતું કરવાની વિનંતિઓ પર વિનંતિઓ સવા લાગી ત્યારે બીજા બાજુથી બધારણ મુજબનું

moral and physical downfall of so many orientals and to devote himself with ardour to the newly adapted cause."

રાખ્યત્ર ફરી સ્થાપવાના પરવાના ઉપર પગવાના પ્રગટ થવા લાગ્યા. પરંતુ હવે દેશનો પ્રાણ આટલા દિવસ પછી સ્વનત્રતાની હવા આસમા લઈ મત બન્યો હતો. જીવમૃત સ્થિતિ ભોમ્યા મરતા એક વાર દેશને ખાતર લડી લેના તૈયાર થયો હતો. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ ને પશ્ચિમ દિશામાં ક્રાન્તિની કરાલ તિલ્લવા લખલખાગી મરી ગઈ હતી તડેગન ઉપર ઉસ્કરભર્યાં વાતાવચ્છુના ઓળા પથરાયે જતા હતા. આકાશમાં એમેર વાદળા ઘેરાતા જતા હતા, વિદ્યુત જ્વાલા આકાશની ધાની ચીરી એક ઝેડાથી ખીજા ઝેડા સુધી ચમકતી ફરતી હતી. બધા ગર્જના એક પ્રકારની અસાત આશ કાના હમિરાથી ચિત્તને બાબીન બનાવતી હતી. આવા અસામાન્ય વાતાવચ્છુમાં તહેરાનની પ્રજામાં હજારો સજીવિત અગસજિત અદ્વિગ્યો ફેલાતી હતી. સર્વત્ર શકતુ વાતાવચ્છુ મગ્ન રહ્યું હતું.

તહેરાનની રાત્રિ એકાદ અનિશ્ચિત ભયથી બિહામણી બની ગઈ હતી. જુલાઈ માસના તપતા તાપથી દિવસે જે ધૂળની ઘટા શહેર પર તોળાઈ રહેતી તે રાતને વખતે જમીન પર પડી જમી જતી. ઉત્તરમાં આવેલા એલ્બુર્જ પર્વતના ગરમથી છવાયેલા ઝાંખા દેખાતા ઝાળામાંથી મંદમદ વાતો પવન શહેરને રાતને વખતે શીતળ બનાવી દેતો હતો. નીલ આકાશમાં તારાઓ ચક્રચક્રતા હતા અને તહેરાનનાં દ્રાક્ષકુંજ, લતાકુંજ, ફળફૂલાદિના જમીયા ઉપર જ્યોત્સ્નાના દિલોળા રેલાઈ જતા હતા. દૂર કોઈ વખતે કોઈ દારના નિશામાં ચક્રચૂર અનેલા સૈનિકના કારણુ વગરના બોલાતા સખ્દેથી શહેરનો અમુક ભાગ કંપી ઉઠતો અને એ રીતે રાત્રિની નિસ્તાપ્તતામાં ભગ થતો. પરંતુ થોડી વારમાં બધું પાછું સ્વનકર બની જતું.

તહેરાનથી શાહાબાદ સુધીના ૧૬ માઈલના રસ્તા પર રાતદહાડે અખંડ લડાયક તૈયારીઓ ચાલ રહી હતી. લોકોના મનમાં સંદેહનો પાર નહોતો. સંધ્યાકાળ થતાં ન થતાંમાં લોકો ધરના દરવાજા વાસી, ભોગળો ચઢાવી અંદર ભરાઈ બેસતા, અને રસ્તા પર કેવળ ઘોડેસવાર ને પાયદળ સેનાની અવજાવર સિવાય બીજું બધું શાંત રહેતું. શહેરના દરવાજે દરવાજે પહેરો બેસી જતો. સો મો હાથ દૂર લશ્કરની ડાવણી પડી હતી.

શાહ માદમા પેરિબિનોએની આગેવાની નીચે શાહનું કોઝે લશ્કર જાવડી નાખી પડ્યું છે. શત્રુઓ ક્યારે આવી ચડશે તેનો કંઈ નિશ્ચય નથી. સરકારી લશ્કરથી ૧૫ માઇલ દુર કાન્તિગરીઓનું સૈન્ય પણ તૈયાર થઈ ચૂકું છે. ચોમેર ધગાનની મરુભૂમિ ઘૂ ઘૂ કરી રહી છે. એ મરુભૂમિમાં પશ્ચિમ બાજુએ એક નાનું જંગલ આવેલું છે. તેની પાછળ ખેરાજ નદીને તીરે બાહ્યેક ગામ આવેલું છે તેની પાસેના જંગલમાં કાન્તિગરીઓએ મથક જમાવ્યું છે અને પક્ષ એક બીજાની નાદ જોતો બેસે છે. પરંતુ હુમલો ગેણુ પ્રે એજ સવાય બાકી રહ્યો છે

૧૦ મી જુનાઈએ શાહનાદના સરકારી લશ્કરે એક ગોળીવારનું કાપડું નાખ્યું અને તેનો જવાબ બાહ્યેક પાસેના કાન્તિગરી લશ્કરે તોપોના અવાજથી આપ્યો. ઘોડીવાર પડી કોઝેક લશ્કર આગળ વંચ્યું અને તે સાથેજ બડખોરોના મથકમાંથી એક લોડેન્વાર સેના પવન વેગે ઘોડા પર ચઢી યહ ગયાના યહ પરંતુ કોઝેક સૈન્યના ભયકર આરાને લીધે તેને પાછું હઠ્યું પડ્યું. આમ અને પક્ષ વચ્ચે ચાગવાર શક્તિ પરીક્ષા થતી, પરંતુ દેખા દીધા પડી તરતજ અને પક્ષ સ્વસ્થાને પાછા ફરતા રતા

૧૨ મી જુનાઈએ આખો દિવસ આની રીતે પમાર ધો. સધ્યાકાળ વખતે ચોમેર નિસ્તરખનાનું મામાજ્મ ફેલાઈ રહ્યું. ખાસ કરીને કાન્તિગરીઓના મથક-એ વિશાળ જંગલના નિસ્તારમાં તે દિવસે સધ્યાકાળ વખતે ચતુના જેવી સખન સતખના જવાઈ ગઈ. આડેની ઘટ્ટા પાછળ જે દળરો લડત્તોએ મજ્જુની તેવારીમાં મળ બની હોવા દતા તેઓનો જરા પણ પગરવ મળજાનો નડેતો. અસ્ત પામતા સૂર્યનો મોનેરી પ્રકાશ દૂરના પડોડોના સિખરો પર

લાવણ્ય દેખાવતો હતો અને દિગ્ગંત સુધી પ્રસરેલી રેતીની સપાટી પર સૌંદર્યના તરંગો ખેંચ કરતો હતો. ત્યારબાદ આખી રાત રણુની અમલ ટાઢ અને બરફની શીતળ સ્તબ્ધતામાં પસાર થઈ.

૧૩ મી જુલાઈએ સવારમાં જણાવવામાં આવ્યું કે સિપાહાર દોણુ જાણે ક્યારે અગણિત સરકારી લશ્કરની વચ્ચે થઈ રાતના અધકારમાં તહેરાન તરફ ચાલ્યો ગયો છે અને હમ્મદાબાદ દરવાજામાંથી નિવિધે શહેરમાં પેસી બહારિસ્તાનમાં આવેલાં મજલિસના મકાનની આગુબાગુ હાવણી નાખી પડ્યો છે.

સામે પક્ષ પણ ચુપ બેઠો નહોતો. સિયાકશ ૮૦૦ કોઝેક સૈનિકો સાથે શહેરના રક્ષણનો બદોખત કરતો હતો. મહેલનુ આંગણુ, ‘ગાનસ્કવેર’ અને હાવણી એના સૈનિકો કબજે રાખી બેઠા હતા. કુંકામાં રાષ્ટ્રીય લશ્કરે શહેરનો ઉત્તર બામ કબજે કર્યો હતો અને પશ્ચિમ અને મધ્ય બાગ સરકારી લશ્કરના કબજામાં હતો.

તહેરાનમાં રમશાન દેવતાનો મરણ મહોત્સવ શરૂ થયો છે. “ગાનસ્કવેર”નું આગણુ સૈનિકોથી ભરાઈ ગયું છે. અદરથી અને ખ્હારથી સનત ગોળીબાર રાત ને દહાડો ચાલ્યા કરે છે. રસ્તા પરથી લોકોની હેરફેર બંધ થઈ ગઈ છે. ગાડીચોડાનું નામનિશાન જણાઈ નથી. મકાનોની દિવાલ પર મુસવાટા કરતી ગોળીઓ આવી ભટકાય છે અને ચોમેર ગર્જના મચાવી મૂકે છે. બહુકોના અવાજથી મનુષ્યના કાનમાં બહેરાઈ આવી જાય છે. દિવાલની પાળળથી જાળિયામાં થઈ બધા ગોળીબાર કરે છે. રસ્તામાં ચાલતું એ જીવ મૂડીમાં લઈ ચાલવા બેરોખર જણાય છે. ઘરમાં બેસી રહ્યા છતા કાંઈ નિશ્ચિન રહી શકતું નથી. દરવાજા, જાળીયા, દિવાલ, વેન્ટિલેટર કોરેમાંથી અવિરામ ગોળીઓ ઘરમાં આવી પડે છે અને તે સાથે ઘરમાં ભરાઈ બેઠેલાના

દેહનું સોડી ભથ્થી બામી નાચ છે, જાગીયામાં ઝાડની ટોચ પર ગોળીઓની અવિરામ શ્લેષિ થયા કરે છે અને તે સાથે ઝાડનાં પાંદડાં અને કોષ્ટ કોષ્ટ વખતે ડાળીઓ તૂટી પડે છે. ઝાડનાં પાંદડાં ધૂમાડાથી પીળાચટાં અને કાળાં પડી ગયાં છે. સંધ્યાકાળ વખતે રસ્તામાં પણ પથ્થુ ફરકનું નથી. રસ્તાપરની ગોળીઓમાં બેઠેલા પહેરેગીરો પણ જીવ મૂડીમાં લપ્ત હોવા છે. તેમને આખી રાત બંદૂકના ધોડા પર આંગળી મૂકી હોવા રહેતું પડે છે. જરા શબ્દ થાય છે, વનવાળાં ઉડે છે ને ઝાડનાં પાંદડાં ખખડે છે કે તરત ગોળીગાર થાય છે. ટેલિમાફના યંબો અને તારો પણ તૂટી ગુંચળાં વળી રસ્તા પર પડ્યા છે. શબો ધૂળમાં સ્પર્શોળાય છે, આમનેમ વેરાતાં પડ્યાં છે.

રાહ યોગ દિવસ પહેલાં શહેરથી ૭ મહર્જિ દૂર આવેલ સુલતાનાબાદના હવા ખાવાના મથકે ૫૦૦૦ ના લશ્કર સાથે જઈ રહ્યો હતો. ૧૪મી જુલાઈએ તેણે બળવાખોરો પર હસ્તો કર્યો. સિયાકે પથ્થુ ડાવણીમાંથી ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. ચોમેરથી દુમલા થયા છતાં રાષ્ટ્રિય જશ દિંમત હાથેઈ નહિ. શહેરની પ્રજા તેમને મદદ કરતી નહોતી છતાં તેઓ પોતાનામાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખી ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે પણ શત્રુઓ સાથે ઝૂઝવા લાગ્યા. લગાઈને ત્રીજો દિવસે ક્રેઝેક સેનિકો સાથે સિયાકે શરથુ થયો અને પોતાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ જવાથી રાહે રહિયાના આરને તારથી જાણાવ્યું કે 'હું સદ-કુરુબ તમારે આશરે આવું છું' જોત જોતામાં લગાઈનું ૩૫ મંદ પડી ગયું.

દેખાયો. દેશનો પ્રાણુ ગુલામીની જાજિરોથી જકડાયો હતો તે હવે સ્વતંત્રતાની હવા લઈ સ્વસ્થ થયો. તહેરાનના નરનારીઓએ ઉત્સવ ઉજવ્યો. ઉલ્લાસનાં ગીતો ગાતા ગાતા તેઓ નવસુગને અભિનંદન આપવા લાગ્યા.

૧૭મી જુલાઈની સવારમાં રશિયન એલચીના સફેદ બગમામા ધરાનના શાહને અતિથિ તરીકે સત્કારવાની ધમાલ ધર્મ રહી હતી. પ્રથમ એક ગાડીમાં ધરાનની મહારાણી પોતાની સખિઓ સાથે આવી પહોંચી. તેમની સાથે જ ગુલામો અને અમલદારોનું ટોળું તથા સરસામાનની ગાડીઓ આવી પહોંચી. ત્યારબાદ શાહ મીરજા મદમ્મદ તેના બે પુત્રો સાથે ઘોડેસવાર થઈ આવી પહોંચ્યો. અશ્વર્થ અને વિવાસના અણખૂટ્યા બહારનો ગર્વિષ્ઠ માલિક, ધરાનના કરોડો પ્રાણિઓનો જન્મ-મરણ-વિધાતા આજ દીનતાના બરફથી પણ ઠંડા થતયને વિશે હમેશને માટે દુખી ગયો. મદગવિત માની હડધૂત થઈ આજ કૃપાપાત્રની મારફત સામાન્ય માણસોને આશરે દિવસો ગાળવા માટે તત્પર બન્યો. મહારાણીનો ગર્વિષ્ઠ પ્રાણુ પોતાના અભિમાની પતિનું આ છેલ્લું અપમાન નિર્દાણી આર્તનાદ કરી ઉઠ્યો. તેની આપમાથી આસુનો ધોધ વહેવા લાગ્યો. શાહ મહા મહેનતે સયમ રાખી પોતાની વહાળી રાણીના આસુ એક રમાલ વડે લૂછવા લાગ્યો અને પોતે મહા મહેનતે ગાળીયું જાળવી આ અવસ્થાતરને સ્વીકારના તૈયાર થયો. તેને સુરક્ષિત ગણવા માટે રશિયન એલચી ખાતાની ચોમેર રશિયાના કોએક અને અંગ્રેજોના હિદી સૈનિકો પહેરો બરવા લાગ્યા.

નવા બધારણ મુજબ સિપાહાર યુદ્ધ મંત્રી (War Minister) બન્યો અને સરદાર આસાદ મુદમત્રી બન્યો. એકાધેમ પોલિસનો અધ્યક્ષ થયો. ત્યારબાદ તેજ રાત્રે બહાગ્મિતાનમાં એક ખાસ બેઠક

મેળતી મહમ્મદઅલીને રીતસર પદબાજ કરવામાં આવ્યો અને તેની જગાએ તેના મોટા દીકરા સુલતાન અહમદને શાહ બનાવવામાં આવ્યો.

તેજ દિવસે બાળક શાહને રાષ્ટ્રીય મજલિસના હાથમાં સોંપવાનો ઠરાવ લઈ રશિયન એલચી સમ્સાહન મહમ્મદઅલી પાસે ગયો. મહમ્મદઅલીએ ક્યું કે “અહમદની માત કદાચ આમાં સંમતિ નહિ આપે.” આપી રશિયન એલચી શાહ સાથે રાણી પાસે ગયો અને મજલિસના ઠરાવ મુજબ સમજુતી આપવા લાગ્યો. આ વખતે એક કઠણ દસ્ય ખડું થયું. રાજ દંપતી રડતાં રડતાં કહેવા લાગ્યાં કે અમારા વહાલા મોટા દીકરાને બદલે નાના પુત્રને મજલિસ શાહ તરીકે સ્વીકારે તો શું ખોટું છે. પુત્ર પણ માથાપ સાથે રડવા લાગ્યો. પરંતુ મજલિસનો ઠરાવ ફરે તેમ નહોતો. ઘણી સમજવટ પછી દંપતીએ સંમતિ આપી અને ત્યારબાદ નવા શાહની અભ્યર્થના માટે મોટા પાયા પર તૈયારીઓ થવા લાગી.

બીજે દિવસે સવારમાં પોતાનાં વહાલાં માતા પિતાથી વિખુટા પડતાં અહમદની આંખમાંથી દડદડ કરતો અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. પરંતુ એલચીખાતામાં રોકાઈ કરવાનો નિયમ નથી એવો કઠોર મનાઈ હુકમ મોકલનાંજ બાળક આંસુ લૂછી ગર્વપૂર્વક આડી પર ચડ્યો અને જાને ગાડી હંકારી રવાના થયો. તેની આગળ ફોએક અને કિંદી ધોડેસ્વારો ચાલતા હતા અને પાછળ ગાડી ધોડાની લંગાર ચાલતી હતી. સુલતાનબાદ પહોંચ્યાબાદ નવા નીમાએલા વાલી આસાદ ઉલ-મુલકે તેમની અભ્યર્થના કરી અને તેને જંગલમાં લઈ જઈ સિંહાસન પ્રાપ્તિના સમાચાર વિધિપૂર્વક આપ્યા. ત્યાર બાદ ૨૦ મી જુલાઈએ નવા શાહે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે દિવસે આખી રાત રેસની કરી તહેરાને પોતાના શાહને અદાપૂર્વક આદરમાન આપ્યું.

વળી તહેરાનમાં બધો ગડગડટ શાત થયો. વળી રસ્તાઓ પર નિયમ મુજબ ગાડી ધોડાનો અવરજવર ચાલુ થયો. દુકાનો ઉઘડી. રાષ્ટ્રીય પક્ષે બહારિસ્તાનમાંથી સરકારી કચેરીઓ રાજમહેલમાં આણી. રાજમહેલના ખુણા કે જે અત્યાર સુધી માનવ ચમુને અગોચર હતા તે અત્યારે સામાન્ય માનવીઓની નજરે પડવા લાગ્યા. સાધારણ માનવીઓના ઠાણાહલથી રાજમહેલ ગુંજવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

નવયુગ

પરંતુ પદ્મજી યએશેા શાહ મહમ્મદખાની બા સુધી ધરાનમાં હોય ત્યા સુધી નહું બંધારણ સ્થિર થાય એવું લાગ્યું નહિ. વેરચત્તિથી ઉશ્કેરાએશેા શાહ દોષ પશુ પળે એકાદ જખફ કાવતરું સફળતાપૂર્વક પાર પાડી રાષ્ટ્રીય પક્ષે મહામહેનતે મેળવેલું બંધારણ નષ્ટ કરી શકે તેમ હતું તેથી તેને ધરાનમાંથી હાંકી કાઢવો એ નવા રાજતત્ત્વ પહેલું કામ થઈ પડ્યું. જામી સપ્ટેમ્બરે થયું તરફ વિતર્કને અંતે મળલિસે તેને ૨૦ હજાર પાઉંડનું વર્ષાસન આપવાનું કપૂલ કર્યું. મહમ્મદખાની ઇ. સ. ૧૯૦૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૯મી તારીખે આડેસા નજીના પોતાના નવા વાસસ્થાન તરફ રવાના થયો. આ વર્ષાસન તેને એ શરતે આપવામાં આવ્યું હતું કે જો તે દોષ પશુ પ્રકારનું રાજદારી કાવતરું કરે અગર તેમાં બાગ લે તો આ વર્ષાસન બંધ કરે. ૧લી ઓક્ટોબરે તે ધરાનની સરહદ છોડી વહાણ પર ચઢ્યો અને બાકુચી રસિયન સરકારની સ્પેશિયલ ટ્રેને તેને સ્વરથાને પહોંચાડી દીધો.

ત્યાર બાદ રાષ્ટ્રીય તત્ત્વે જીજી કામ મળલિસના સમાસદોની ચૂટણી કરાવી તેની બેઠક મેળવવાનું હતું. ૨૭ મી જુલાઈએ ચૂટણીની નિયમાવલિ સાથે તે બાગતનું જાહેરનામું પ્રગટ થઈ ચૂક્યું હતું ૨૯મી ઓગસ્ટે તહેરાનના પ્રતિનિધિઓની ચૂટણી પ્રગટ થઈ, પરંતુ

બહારગામની ચૂટણી થતા નિલબ થયો અને તેથી ૧૫ મી નવેમ્બર પહેલા મળલિસની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થઈ શકી નહિ.

ત્યારબાદ જોતજોતામા ૧૫ મી નવેમ્બર આવી પહોંચી. ત્રણ વર્ષ પહેલા મળલિસની પહેલી બેઠક મળી હતી. આ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન ધરાન પરથી ઉચલપાલવનુ એક વિશાળ મોજાનુ પસાર થઈ ચૂક્યુ હતુ. આજે મુજદર-ઉદ-દીન નહોતો, મહમ્મદઅલી સત્તામ્યુત થઈ દેશનિકાલ થએલો હતો, રવેઝામારી તત્ર નાશ પામી આજે કુલ સત્તા દેશવાસીઓના હાથમા આવી હતી. જૂના વિચારના સરક્ષક મતવાદીઓનો આજે દેશમા જરા પણ ભારખોજ નહોતો. નિદ્રિત, અધકારથી ઘેરાએલી ધરાનશ્રમિ આજે મધ્યાહ્નના સૂર્યથી પ્રકાશિત થઈ રહી હતી.

નવી મળલિસની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા સખળ તહેરાનની ગભીએ ગભીમા અચળતા ફેલાઈ રહી છે. વિશાળ યોગાન ફૂલ અને પાઠ્યાથી સજ્જવામા આબ્ધ છે. ખૂણે ખૂણે રાષ્ટ્રીય પતાકા ઉડે છે. ચોમેર અને ઉપર ચિત્રવિચિત્ર કીમતી ધરાની બાલીયા જૂની રહ્યા છે. રસ્તા પર ભમકાદાર લુગડાં પહેરેલા લોકોનો પાર નથી સૈનિક પોતપોતાના પોશાકમા મગ્ગ થઈ ઉભા છે. કેએક સૈનિકો અને પહાડી ધોડેસવારો રસ્તાની બંને બાજુએ હારનધ ઉભા છે. વચ્ચે થઈ ગોરવણી ધરાનીઓની અવરજવર બધાની દષ્ટિ આકર્ષે છે. સર્દે દાઢીનાળા મુલ્યાઓ અને લીલી પામડીવાળા સૈયદો ગર્બજેર આમતેમ ફરી રહ્યા છે. પગથી તે માયા સુધી કાળા જુરખાથી ઢકાએલી ધરાની સુદીઓ પણ ટોળાબધ આવજ આવજ કરે છે. મળલિસના મોટા દરવાજા આગળ હથિયારનધ પહેરેગીરો ઉભા છે. અંદર બંને બાજુએ રાણુગારેલા રતબોની હારમાળા વચ્ચે થઈ મળલિસના ચોરકામા જવાય છે. દરવાજા બહાર બીડોનો પાર નથી. જેઓની પાસે ટિકિટ હોય છે તેઓજ

અંદર પ્રવેશ કરી શકે છે. શંક મુસ્લાંઓ, સેનાનાયકો, વેપારીઓ, પરદેશી એલમીઓ અને યુરોપિયન ઈઓનાં યેઝેટોનાં અંદર ભય છે.

મજલિસના વિચાળ ઝોરડામાં રાબરબવાડાં, ખાનદાન આસામીઓ, મંત્રીઓ, અમલદારો, મજલિસના સભાસદો અને અમીર વખતી ઈઓ દરેકને માટે ઉચિત આસનો જોડવવામાં આવ્યાં છે. વચ્ચે એક ટુંકા આસન પર સિંહાસન જોડવવામાં આવ્યું છે. તેના પર લાલ ચંદરવો બૂલી રહ્યો છે. તેની એક બાજુએ વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિઓની ઝેઝેરી આવેલી છે.

બાલક સુલતાન અહમદશાહ ગંભીર વદ્ધેષ કરતો અંદર આવ્યો. તેના હાથમાં એક લાંબો દિરાન્જિત રાજદંડ હતો. તેના પાછળ તેના વાલી તરીકે નીમાએલો રિજન્ટ હતો. મંડપમાં આવ્યા બાદ શાહ એક બાજુએ બેઠેલા પરદેશી એલમીઓને નમી સિંહાસન પર બેઠો. શંક રિજન્ટનો અવાજ ધીમે હોવાથી લડાઇ ખાતાના મંત્રી શિપાહર ઉપર રાજનું બાપણ વાંચવાની જવાબદારી આવી પડી હતી. શિપાહર નીચે આડંબરહીન વેશમાં સરદાર આસાદની બાજુએ બેઠો હતો. સાંધી ઉઠી તે શહેનશાહની પાસે જઇ ઉભો અને વિનયપૂર્વક સલામ ભરી બાપણ વાંચવા લાગ્યો. ત્યારબાદ બીજી વિધિ થયા બાદ તે દિવસને માટે મજલિસ જરખાસ્ત થઇ. તે દિવસની મજલિસની એક સાથે ધરાનની સ્વતંત્રતાનો પાયો નખાયો.

પરંતુ રાજૂના જેઓ સુકાની હતા, તેમની સમક્ષ નવા નવા અસંખ્ય પ્રશ્નો ઉભા થયા હતા. રાજતંત્રની સ્થિતિ અવ્યવસ્થિત હતી. નવયુગના દૂતો સમાન મણુતા ટેટલાક શક્તિમાન ધરાનીઓના મહા પ્રયાસો સમગ્ર ધરાનમાં જે યુગ ધર્મરૂપી આકસ્મિક ક્રાંતિ પાર પડી હતી તેના સિવાય બીજો બધો જનસમૂહ જૂના વિચારોથી ટેવાયેલો.

હતો અને તેવા વિચારોમાજ પોતાનું જીવન ગુજારવા તૈયાર હતો. નૂનન જીવન જલતરંગના પ્રચડ મોજા તેઓના જીવનને સ્પર્શ કરી શકતા નહોતા, પરિણામે જૂતા ને નવા વિચારો વચ્ચે અણધાર્યો સંઘર્ષ તીવ્રભાવે શરૂ થઈ ચૂક્યો.

એક તરફથી નવયુગની આધુનિક વાણી કેળવણીના વર્ગના મર્મભાગને આધાત કરી 'હોઠો, જાત્રત યાઓ'ની દેવવાણી ગાળાવતી હતી. તેના પરિણામે અસંખ્ય વર્તમાન પત્રો, માસિકો, સાપ્તાહિકો અને દૈનિકો દિવસે દિવસે પ્રચાર પામતા જતા હતા અને નવયુગની વાણી ધરાનમા સર્વત્ર ફેલાવતા હતા. સ્વેચ્છાચારના યુગમા સમગ્ર ધગન ખાતે ફક્ત એકજ વર્તમાન પત્ર હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૮ ના જીન માસના દૈનિકો અને સાપ્તાહિકો મળી કુલ ૩૦ વર્તમાન પત્રો તહેરાનથી પ્રગટ થતા હતા અને એ સિવાય તબિજ, ઇસ્પદાન વગેરે રચાનોમાથી લગભગ ૧૦ ખીજા વર્તમાન પત્રો પ્રગટ થતા હતા. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૦૮ માં મજલિસ લેડી પાડનામા આવી અને સ્વેચ્છાચારી તત્ત્વ પૂરજાદારમા ફાટી નીખ્યું તે વખતે આ બધા વર્તમાનપત્રો બંધ પડી ગયા. વર્ષા ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં ક્રાન્તિની શરૂઆતમા રેસ્ટમા એક હોઠોગી પુરુષના પ્રયત્નથી 'હબિસુલ માલિન' (મહુ દોરડું) નામનું એક વર્તમાનપત્ર બદાર પડ્યું ફલકતામા આ નામનું એક વર્તમાનપત્ર સપાઠકના બાઈ ફારસી બાવામા પ્રગટ કરતો હતો. એજ નામ રેસ્ટના 'હબિસુલ માલિન'ને આપવામા આવ્યું ત્યારબાદ નવીન ગ્રેરણા મળતા ઇરાનનું વર્તમાનપત્ર જન્મત પણ સમૃદ્ધ બનવા લાગ્યું.^૧ જેતજેતામા "ઈરાની-ની" (New

૧ "One of the early consequences of the establishment of constitutional government was the birth of a free press."

Persia), 'મંજિમ (Parliament), 'શાક' (East), 'તાલમ' (Morality) ઇત્યાદિ ઉપયોગ વર્તમાનપત્રો ધરંનમાં સર્વત્ર વચ્ચાવ લાગ્યા. 'શાક' પત્રિકા તો આ બાબતમાં બહુ આગળ પડતી હતી.^૨

પરંતુ એક તરફથી જેમ નવીન વિચારોના પૂજકો મસ્કાર મુક્ત મન દ્વારા ભૂતકાળના નાગપાશમાંથી મુક્ત બની આગળ ધમ્વા માગતા હતા, તેમ બીજી તરફથી સરકાર દળના ઉપામકો, ઇતંનના મુલ્યાઓ, મુક્તિ માર્ગના આ સપ્રદાયના પ્રયાસોને જેમ બને તેમ સકુચિત બનાવવા તત્પર રહેતા. રાષ્ટ્રીય તનમાં સ્વાર્થસિદ્ધિને પૂરેપૂરો અવકાશ મળશે એવી આશાથી આ મુલ્યાઓનો વર્મ કાતિતું સમર્થન કરતો હતો, પરંતુ એ આશા પાર ન પડવાથી તેઓ પ્રજાનંત્ર એ ઇસ્લામ મર્મ વિરોધી છે એવો મત પ્રગટ કરવા લાગ્યા. ધરંનના પહાડોથી બરપૂર સૌંદર્યમય વિસ્તૃત પ્રદેશ પર તે વખત નવીન યુગનું અમિત તેજ સર્વત્ર વિનસી રહ્યું હતું, એ પરમ તેજમાં મત અધકામના ઉપામકો અધકાગ જોળવા માટે બાધોડિયા બધા મરતા હતા, મુક્તિના માર્ગમાં અર્ધથી વધારે અતસાહ કારણ વિનાના વહેમો અને વિચાર વિનાના આચારો નાખે છે નવીન પક્ષ આ બન્નેની મામે સખત ક્રુબેશ ઉઠાવી ધરંનને માટે સુગમ માર્ગ ચી રહ્યો હતો. અને તેથી જ પોતાનું નાશ પામતું બહુ આધિપત્ય બચાવના માટે મુલ્યાઓ નાગાક અને કલ્પવાના ઉપામોના શત્રુ લાવી અંત અને અશિક્ષિત પ્રજાને હસ્તેવાના અવિરત પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા.

૨ 'શાક' પત્રિકાએ રાષ્ટ્રીય ધોરણે વખતે લખ્યું હતું કે "Persians will make a mountain of their corpses as a barrier against aggression so that posterity may know that torn and mutilated bodies are better than loss of independence and honour"

પરિણામ એ આપ્યું કે તહેરાનનો વડો મુજતાહિદ છુપા મારાને હાથે માર્યો ગયો. ચોડા રોજ પછી રાષ્ટ્રીય દળનો એક આગેવાન અલી મહમદખાં મુસ્લાંઓના કાવતરાંને લીધે મરણ પામ્યો. આવી રીતે દિનપ્રતિદિન બનાવો પર બનાવો બનતા ગયા અને નૂતન સાથે પુરાતનની આગમરીથી દેશનો બદ્ધ આત્મા મુક્તિના માર્ગમાં આગળ ધપવા લાગ્યો.

પરંતુ ઈરાનની પ્રજા હજુ તૈયાર નહોતી. સત્પત્નું રૂપ તેની આંખે સહન કરી શકે એમ નહોતું. પ્રજાનો ખરો આગેવાન પણ હજુ પાક્યો નહોતો. પરદેશી સત્તાઓના નાગપાસથી હજુ ઈરાનનો આત્મા ગુમળાતો હતો. ઈરાનનો નવો શાહ હજુ બાળક હતો. તેની પ્રતિભા, ચારિત્રની ગતિ હજુ અનિશ્ચિતતાના ગર્ભમાં છુપાએલી હતી. અવિધ્યનો રૂપનિભતા, અપારસીમ શક્તિધર પુરુષ કે જે ધૂમસથી છવાએલા અનિર્દેશ્ય રસ્તાપર પ્રકાશ લાઇ દેશને અમુક નિર્દેશ મારે અવાપવાનો હતો, તે મહાપ્રાણ, ઉદ્ધર પ્રતિભાવાળો જનનેતા હજુ સુગી સાધના વડે રહતે રહતે શક્તિસચ્ચની ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરતો હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું મહાયુદ્ધની પહેલાં

“પતન-અભ્યુદય-ખંભુર-પંથા, યુગ યુગ ધાવત ચાત્રી
હે ચિર સારથિ ! તવ રથ ચક્રે, કુખવિત પથ દિવશત્રી...”

મજલિમની રથાપના કર્યા બાદ રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગેવાનો દેશને સુવ્યવસ્થિત કરવા મંડી પડ્યા. મજલિમની બહુમતિ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે બધાં કામો ચતાં હોવા છતાં મુધારણાનો વિરોધી પક્ષ દરેક કાર્યમાં અડચણ નાખ્યા સિવાય રહેતો નહિ. દેશના ખૂણે ખૂણેથી અવ્યવસ્થાના સમાચાર આવતા જતા હતા. ઉત્તર ધરાનમાં વિખ્યાત લૂટારૂ સરદાર રહિમખાંએ ઇ. સ. ૧૯૦૯ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ‘આદિલિલ’ પર હસ્તો કર્યો હતો. ધરાનની સરકાર પ્રુક્ટબ પૈસા વેચી છતાં તેને કંઈ કરી શકી નહોતી. છેવટે ઇ. સ. ૧૯૧૦ ની ૨૪ મી જાન્યુઆરીએ એકામખાંએ તેને ચોખેરથી ઘેરી લીધો. પરંતુ રશિયાની મદદથી તે રશિયન સરદારમાં નાસી ગયો.

દક્ષિણ ધરાનના પહાડોમાં પણ ત્યાંના રહેવાશીઓએ અચાંતિની આગ સળગાવી હતી. તહેરાનની ક્રાંતિ વખતે આ લુટારૂઓને જોરાવર બની ગઇ હતી અને દક્ષિણ ધરાનના વેપારી માર્ગે પર લૂટકાટ કરવા લાગી હતી. રાહદારીને માટે રાજમર્ગો પણ ચાલવા માટે, બધા ભરેલા થઇ પડ્યા હતા. તે સિવાય છેલ્લા બે વર્ષની અંધાધુધીને પરિણામે

કર વસુલ કરવાનું બંધ રહ્યું હતું આથી ખજાનામાં એકઠો થયેલો પૈસો પણ ખરચાઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૯ના ડિસેમ્બર માસમાં અંગ્રેજ અને રશિયા પાસેથી ખંચ લાખ પૌંડનું દેવું લેવાની ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવી. ચતુર વિદેશી સત્તાઓએ દેવું આપવાની હા પાડી પરંતુ એ શરતે કે ધરાનમાં સર્વત્ર અંગ્રેજ અને રશિયન અમલદારોની નિમણૂક કરવી. ધરાનને હમેશાને માટે બંધનમાં રાખવા માટેની પરદેશી લોકોની આ શરતોનો મર્મ ધરાની પ્રજા સારી રીતે સમજતી હતી. આવી રીતેજ આ ભોગલાસસાથી ભરેલી પાઘાત્ય જાનો અનિચ્છાવાળી છતાં દુર્બલ જાતિના ખબા પર ચઢી ખેરી તેનું હમેશાને માટે સત્યાનારા વાળે છે, આવી રીતેજ જોરે જબરીથી ખીજાનું બહુ કરવાની જવાબદારી માથે લઈ તેઓએ આજે દુનિયાનો અર્ધો ભાગ અનાપાસે જપ્ત કરેલો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૯ના એપ્રિલની ૯મી તારીખે ધરાનની મજલિમે આ અપમાનકારક શરતોને ના કહ્યું કરી. ત્યારબાદ ઇંગ્લાન્ડની એક ખાનગી ખેંકમાં સરકારી ઝવેરાત ગીરો મૂકી પૈસા ઉપાડવાની બ્યવસ્થા થઈ, પરંતુ સ્વાર્થી અંગ્રેજ અને રશિયન સરકારના કાવતરાંને લીધે આ વાત પણ પાર પડી નહિ.

ત્યાર બાદ રશિયાએ ખુલ્લી રીતે જૂનિ સંધિઓ [Protocol of Aug 25, 1909] તુચ્છકારી નાખી નવી સ્થપાએલી રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે વિરોધ જાહેર કર્યો અને નાના પ્રકારના ઉપાયો વડે છૂપાં કાવતરાં ઉભા કરી એમરે જળવો જગાડવાની તદ્દખીરો અજમાવી. કાળવિન શહેરમાં દોરાળ મિરજા નામનો એક ધરાની સામત રશિયન લશ્કરમાં કામ કરતો હતો. રશિયાની ઉસ્કરણીથી તેણે ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના મે માસમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે બડ ઉઠાવ્યું. ધરાની સરકારનું લશ્કર તેને તાબે કરવા ગયું એટલે રશિયન લશ્કર ખુલ્લી રીતે તેની સામુ થયું અને તેના ગોળીબારથી સેનાધ્યક્ષ મરણ પામ્યો.

૧૬ મી અક્ટોબરે અગ્રેનેએ ધરાની મજલિમને હેવટનું કહેણ મોકલી જતાં એ કે દક્ષિણ ધરાનના વેપારી માર્ગો તરફ ફેર્વાઈ રહેલી અંધાધુધી દબાવી અગ્રેજી વેપારને સુરક્ષિત રાખવા માટે અગ્રેજી હસ્કરને સત્તા આપવી. પરંતુ તે સંબંધિતો બધો ખર્ચ ધરાને વેડી લેવો. આવાં કહેણથી તુર્કસ્તાન અને ધરાન એ બંને દેશોમાં અમતોષ વ્યાપ્યો અને ટેસર પરતાર કરી તેની મદદ માગવામાં આવી. પરંતુ પરિણામ એ આવ્યું કે ૫ મી નવેમ્બરની પોટસડમની સધિ વડે જર્મનિ સાથે જોડાણ કરી રશિયાએ સ્વેચ્છાચાર કરવાનો પરવાનો મેળવી લીધો.

ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખે ઇસ્પહાનના ગવર્નરનું ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર ગવર્નરને ધાવણ કરી રશિયન કેમ્પનના ધરમાં જઈ બરાથો. ત્યારબાદ પાંચ દિવસ પછી રશિયાની હુકમત ઉસ્કરણીથી ધરાનના ખમ્મનગી સાનિ-ઉદ-દૌવાને તહેરાનના જાહેર રસ્તા પર બે બેગોનિયા વાસીઓએ નિર્દય રીતે મારી નાખ્યો. આ ખૂનીઓને પણ રશિયાએ ધરાનની સરહદ બહાર મોકલી દીધા. ખૂનીઓ પર કામ ચલાવવાનો પ્રશ્ન ઉઠતાં જ રશિયાએ આંખ લામ છૂમ કરી જવાબ આપ્યો કે એ આસામીઓ પર કામ ચલાવવાનો અધિકાર ધરાનને નથી. આ પ્રમાણે અશક્ત, તાગ્તુ, સ્થપાઓવાં રાજનતનું ડગલે ડગલે અપમાન કરી સુધરેલી મણ્ડાલી બુરોપીયન રાજસત્તાઓ નફ્ટાઈ અને જંગલીપણુ દર્શાવી પોતાનો ક્વાર્થ સિદ્ધ કરી લેવા લાગી. પોતાના દેશમાં દેશકોટી પ્રખળો ન્યાય ચુકવવાની શક્તિ ધરાનમાં રહી નહિ. અશક્ત ધરાન નીચી મુડીએ આ શરમજનક અપમાન સહન કરી રહ્યું.

ગ્રામેર અવસ્થાનો પાર નહેલો. આ દરમિયાન ઇ. સ. ૧૯૧૧ના ફેબ્રુઆરીની ૮ મી તારીખે નાસીર-ઉદ-મુલ્ક રિજન્ટ બન્યા બાદ આર્થિક અવસ્થા ઉભન કરવા માટે તનતોડ મહેનત કરવા લાગ્યો.

મળલિસની પરવાનગી લઈ સુરટર મોર્ગન નામના એક હોશિયાર અર્થશાસ્ત્રીને અમેરિકાથી જોલાવી ખજાના ખાતાનો ઉપરી બનાવ્યો. મહેસુલી ખાતામાં ફેરફાર કરવાની તેને કુલ સત્તા આપવામાં આવી. સુરટર તેના મદદનીશો સાથે ૧૩ મી તારીખે આવી પહોંચ્યો અને તહેરાન ગયા બાદ તરતજ પોતાના ખાતામાં વ્યવસ્થા આણવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ રશિયા તેને કમલે કમલે દરમતો કરવા લાગ્યું અને નાના પ્રકારના જોટાજો ઉપજાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યું. અંગ્રેજો પણ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર રશિયાના દરેક કામોતુ સમર્થન કરવા લાગ્યા. ૪ સ ૧૯૦૭ની અંગ્રેજ અને રશિયા વચ્ચેની મધિને પરિણામે ધરાનમાં અંગ્રેજોની સત્તા ઝાંઝી મધ હતી અને રશિયા જ ત્યાં સર્વશક્તિમાન બન્યું હતું યુરોપની આતંત્રીય હિલચાલે પણ અંગ્રેજોને રશિયાની હા એ હા કરવાની ફરજ પાડી હતી.

મહેસુલ ખાતાના કામકાજની સરળતા માટે સુરટરે એક ફેળવાએલી 'લશ્કરી પોલિસ' [Gendarmerie] ઉભી કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને અધ્યક્ષ પદે બ્રિટિશ એલમ્બી ખાતાના મેજર રોડ્સ નામના એક અંગ્રેજને નીમ્યો. લડનની પરદેશી કચેરીનો આ બાબતમાં અભિપ્રાય પૂછતા સુરટરને જણાવવામાં આવ્યું કે અંગ્રેજ સરકારને આ બાબતમાં કોઈ પણ જાતનો વાધો નથી પરંતુ રોડ્સને આ નોકરી સ્વીકાર્યા પહેલાં હિંદી લશ્કરની નોકરી હોડવી પડશે. રોડ્સે તાર કરી સજીનાસુ આપ્યું પરંતુ અકસ્માત એક દિવસે અંગ્રેજ એલમ્બીએ જણાવ્યું કે રોડ્સ ઉત્તર ધરાનમાં કામ કરી શકશે નહિ કારણ કે તે વિભાગમાં રશિયાનું આધિપત્ય છે. રશિયાએ પણ ખીંચ બતાવી હતી કે ઉત્તર ધરાનમાં અંગ્રેજ સરદાર નીમાશે તો અમે તે બાબત સામા પગલા લઈશું. આ અન્યાયને

પણ ધરાને વેડી લીધો. સ્ટેડમને આ જગ્યાએ નીમવામાં ન આવ્યો, ઉપરાંત તેને રાજીનામું આપવું પણ તેની નુમ્સાની પેટે મજલિસને અમુક દડ ભરવો પડ્યો. ત્યાર બાદ ટ્રેલાક સ્વીડીશ અમલદારો લાંબી શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે તેને એક લસકર ઉભું કરવાની સત્તા બક્ષવામાં આવી.

આ દરમિયાન માછ શાહ મહમ્મદ અલી એકાએક ધરાનમાં આવી પહોંચ્યો અને આથી પરિસ્થિતિમાં વધારે ગુચવાડો પેદા થયો. મહમ્મદઅલી જોડેસામાં એકાંત વાસ કરતો હતો. રશિયન સરકારે તેને ત્યાં નજર કેદ રાખવાનું વચન આપ્યું હતું. કે જેથી તેના તાત્કાલીક કોઈ પણ જાતનું કાવતરું ન ચલાવ. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૧૦ ની આખરમાં ટુર્કીએન જાતિ સાથે શાહના કાવતરાં ફરીકે કાગળપત્રો પકડાયા અને રહમી અક્ટોબર નવાનિઝ પરદેશમંત્રી હુસેન કુલીખાએ આ બાબતનો સખત વિરોધ રશિયન અને બ્રિટિશ એવમ્ની સમક્ષ લખી મોકલ્યો. આ સાથે આ બાબતની ખાત્રી ન થાય ત્યાં સુધી શરત મુજબ શાહને મળવું વર્ષાસન અટકાવવામાં આવ્યું. પરંતુ આ સબધમાં રશિયાના એલચીએ જે નિર્મળ વર્તણૂક ચલાવી તેનો જોટો મળવો મુશ્કેલ છે. રાત દહાડો પ્રતિક્ષણે પોતાના પોશાકમાં સજ્જ થએલ રશિયન અમલદારો હુસેન કુલીનું રાજધાનીના જાહેર રસ્તા પર અપમાન કરવા લાગ્યા, તેના રહેઠાણના દરવાજા પર ખુસ્તો પહોંચે ભરવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર દેશના આગ્રહાર અમલદાર ઉપર આ પ્રકારનો અસબ્ય વ્યવહાર સુધરેલા દેશોના છતિહાસમાં ભાગ્યે જ વાચવામાં આવશે આવા આખતી પણ શરમ વગરના અત્યાચારથી હુસેનકુલીને પોતાની પત્નીનું રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી

૧૮મી જુલાઈ (૧૮૧૧)ને રોજ રાત્રે સમાચાર મળ્યા કે મહમ્મદઅલી કાર્ષીઅન સરોવરને તીરે આવેલા ગુમેશ તાવા નામના

બંદરે ઉતર્યા છે. તેની સાથે છ હજારિયાઓ અને પુષ્કળ હથિયારો, હાથગોળો અને તોપો છે. આ બધાં હથિયારોથી બરેલી પેટીઓ પર “ખનિજ જલ”નાં લેખલો ચોટવામાં આવ્યાં હતાં. કાવતરાંખાજ શાહ પોતે પણ બનાવટી મૂછો પહેરી બગદાદી વેપારીનો વેશ ધારણ કરી (બનાવટી પાસપોર્ટની મદદથી) ધરિાનની જમીન પર ઉતર્યો હતો. થોડા દિવસ પહેલાં તબિયત સુધારવાને બહાને મહમ્મદ મુરોપની સુસાદરીએ ગયો હતો. વિએનામાંથી તેણે પુષ્કળ હથિયારો ખરીદ્યાં હતાં અને ત્યાંના રશિયન એલચી સાથે કાવતરાં રચી ધરિાન પર હથેા કરવાની ખીજ તૈયારીઓ કરી હતી. આ કાવતરાંની બધી ખબર તેના સેનાપતિ આર્સાદ-હૈદ-દૌલાના મરણ વખતની કબુલત પરથી પ્રગટ થઈ ગઈ હતી. રશિયન સરકારની સહાનુભૂતિથી જ રશિયાનો નજરકેદી માણ શાહ મહમ્મદ ઓડેસાથી નાસ્તી કિસ્તોદારોસ નામના રશિયન વડાણમાં કાસ્તીખન પાર આવેલાં આત્માખાદ નજીક ધરિાનની હદમાં ઉતર્યો.

આ સમાચાર તહેરાનમાં પહોંચતાં બારે ઉત્કેરણી ફેલાઈ ગઈ. નાના પ્રકારની અફવાઓએ સામાન્ય માણસોને બધબીત બનાવી મૂક્યા. આ તરફ મહમ્મદખાલી જેમ ધીરે ધીરે આગળ વધવા લાગ્યો તેમ તહેરાનની રાષ્ટ્રીય સરકાર પણ આ રાત્નચોખી, જૂલમી શાહને શિક્ષા કરવાની તૈયારીઓ કરવા લાગી. ૨૯ મી જુલાઈએ મજલિસની બેઠકમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું કે જે માણસ મહમ્મદ-ખાલીનું ખૂન કરશે અગર તેને બંદીવાન બનાવી લાવશે તેને ૧,૦૦,૦૦૦ ટેમાન ધનામ આપવામાં આવશે; મહમ્મદના બાપ સુલતાનના માટે પણ ૨૫ હજાર ટેમાનનું ધનામ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ તરફ શાહનો વડો સેનાપતિ આર્સાદ-હૈદ-દૌલા લગભગ બે હજાર તુર્કોમેન સૈન્ય સાથે તહેરાનથી ૪૦ માઈલ દૂર આવી

પહોંચ્યો. એકાએક તરત જ તેના સામે જઈ પહોંચ્યો અને મધ્યમ લસકરની મદદથી તેના પર હથેલી ફરી, હરણી બંદીવાન બનાવી લાગ્યો. મદમ્મદઅલ્લીના આ હારેલા અનુચરે મરણ વખતે જે અસાધારણ ત્યાગશક્તિ અને વીરતા બનાવી આપ્યું હતું તે તહેરાન વાસીઓને હમેશાં યાદ રહી જશે.

હારેલા આર્માને તેજ દિવસે રાત્રે આદરમાનપૂર્વક હાવણીમાં લાવવામાં આવ્યો. ત્યાં તેને ભૂચિત માન આપવામાં આવ્યું અને બીજા દિવસે સવારમાં વધ્યજ્ઞમિ પર લઈ જવામાં આવ્યો. શુભ બચાવવાના કાવાવાયા અને અનેક પ્રકારની વિનંતિઓ આટલે દિવસે વ્યર્થ નીવડ્યા હતા, પરંતુ બીજા દિવસે મગજ મમ્મદ હજા રહી આ મરણ માર્ગના પ્રવાસીએ જે દૃઢતા બતાવી આપી તે કોઈને નવાઈ પમાડવા લાગી. આ વીર પુરુષે પોતાની આંખો પર મોઢ પથુ ભાતવું આવરણ નાખવાની મંજૂરી આપી નહિ. કેવળ મરણના અનાજીત દિનારા પર હજા રહી પોતાની છેવટની વિનંતિ જણાવી હતી કે તેનો મૃતદેહ તહેરાનમાં તેની પત્ની પાસે મોકલવો અને તેના મળામાં પોતાની વહાલી સ્ત્રીના પ્રીતિમિત્ર સ્વરૂપ જે લોકીટ લટકવું હતું તે તેના શબ માથે દાટવું. દૂર હારબંધ લસકર અપરાધીને છેવટની સજા કરવા માટે ઉભુ હતું. સુર ધગબીની ચિર પરિચિત લાવણ્યમૂર્તિ તરફ, તેની તૃણવત સ્થામન પ્રકાશ હાથથી વિચિત્ર રાતમૃતિ જડિત સિન્ધુ છત્રી તરફ છેલ્લી વાર નિહાળી રમ્મ લેવાને તૈયાર આસાદ-ઉદ-દૌલા સૈનિક સમક્ષ આવી ઉભો. સૈનિકો ગોળાઓ ચલાવવા તૈયાર હજા હતા. સેક્રેડો ગોળાઓના વગસાદથી તેનો વીધાઈ ગયેલો દેહ જમીન પર પડ્યો, છતાં તેનો પ્રાણ ન ગયો. તેને પૂરે કરવા માટે બીજા દુકડીને બોલાવવામાં આવી. મૃત્યુને બેટવા તૈયાર થયેલા વીર તનતોડ પ્રયત્ને ઉઠ્યો, ઘૂંટણમ્મર થયો. સામે હારબંધ

ખંડુકોની નાળ તોળાઈ રહી હતી. ત્યાર બાદ તેના શરીરમાંથી લોહીના ટુવારા છૂટવા લાગ્યા. તે સાથે પરલોક જવાને તત્પર બનેલા આ આદમીના મુખમાંથી ‘મહામહ અલ્લી શાહ ધણું છવો’નો છેલ્લો અવાજ બહાર પડ્યો અને એ વફાદાર વીર સદાને માટે ધરણી તણ ગયો. ઈરાનની પ્રજા તે દિવસે આ મહાન આત્મદાન તરફ મુગ્ધ નજરે જોઈ ગઈ અને આંસુ લૂછતી લૂછતી ઘેર પાછી ફરી. આસાદ-ઉદ-દૌલાના મૃત્યુ સાથે મહમ્મદ અલ્લીની આરા હમેશને માટે ઝૂનાઈ ગઈ. મજલિસના હુકમથી સુરતરે શાહના ભાઈ દેશક્રોહી સાલાફદૌલા અને સુબાહિસુદૌલાની સપત્તિ અને બાગબગીચા ઈરાનની સરકાર વતી જત કરવા માટે અમલદાર મોકલ્યો, પરંતુ રશિયન સૈનિકોએ તેને પાછો હાંકી કાઢ્યો. ત્યાર બાદ સુરતરે કેટલીક લશ્કરી પોલિસ મોકલી આ સપત્તિ જત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ રશિયન લશ્કરે ઈરાની પોલીસનાં હથિયારો ખૂંચવી લીધાં અને કહ્યું કે આ બધી સંપત્તિ રશિયન જેઠા ગીરે! મૂલી છે; ત્યાર બાદ રશિયન એકત્રીએ એક છેવટનું કહેણ મોકલી જણાવ્યું કે રશિયન કોન્સલના અપમાન બદલ પરદેશ ખાતાના પ્રધાને કામા માગવી. આ તરફ ઉત્તર ઈરાન કોમ પણ બદાને કળજે કરવાના હેતુથી રશિયા એન્જલિ બહરમાં પુષ્કળ સૈન્ય એકત્ર કરવા લાગ્યું. અંગ્રેજ પરદેશ ખાતાના પ્રધાન તરફથી સદેશો આવ્યા કે ઈરાનના સરકારે આ સ્થિતિમાં કામા માગવી એ જ હિતકર છે. આથી વળી ઈરાનને એક જગ્યા અન્યાય સામે ગાયું નમાવતું પડ્યું. પરદેશ ખાતાનો મતી રશિયન એકત્રી ખાતામાં જઈ આ બધાં કાર્ય બદલ કામા માગી આવ્યો.

પાંચ દિવસ બાદ વળી ૪૮ ક્વાકમાં અવાજ અપવાની ચરતે રશિયાએ ઈરાનની સરકારને ખીજું છેવટનું કહેણ મોકલ્યું. આ વખતે માગણી કરવામાં આવી કે સુરતરને ખરતર કરવો. જુદા દેશના

અમલદારને નીમતા પહેલા રશિયા અને ઈંગ્લાન્ડની મજૂરી લેવી અને ઇરાનમાં રશિયાને લગતર એવર કરવું પડ્યું તેની ગુમરાની જાણી આપવી. ઇરાનની સરકાર હવે જે ભાગમાં વહેચાઈ ગઈ. ગમ્યતું જીવિષ્ય અનિશ્ચિત જાની ગયું. મત્રી સખા રશિયાની માગણી મજૂલ રાખી ફોર્ડ પણ રીતે આત્મનક્ષણ કરવા માગતી હતી એટલું જ નહિ પણ ટેલેગ્રાફ ખાનદાન કુટુંબો તો મહમ્મદઅલીને દેશમાં લાવવાના કાવતરા તૈયાર કરતા હતા. આ ખાતર રશિયાની મદદ લેવા માટે પણ તેઓ મદદિયા ચનાવતા હતા. વિશ્વાસઘાતી અવા-ઉદ-દીવાની આ ખાતરની એક ચિઠ્ઠી પકડાઈ અને તેને પચિણામે તેને છૂપા મારાને હાથે મરવું પડ્યું. અબુમનો વળી પ્રજાળ જનવા લાગી, જોનજોતામાં મહમ્મદ અલીનો એ માણ પ્રધાન ફરવા જતો હતો ત્યાં ગોળીના મારથી લાવન થયો.

આજે ૧લી ડિસેમ્બર હતી ૪૮ કલાક પુરૂ થવાને હવે વિષજ નહોતો. મજલિસની બેઠક શરૂ થઈ. રશિયાના ઉપટના કરેણ સખધી થોડા કલાકમાં નિર્ણય કરવાનો હતો. ચોમેર, મેદાનમાં, મકાન ઉપર, ઓટલા ઉપર ઉત્સુક જનતા મજલિસના નિર્ણયની રાહ જોતી હતી વડા પ્રધાને ઇરાન મૂક્યો કે રશિયાની માગણી મજૂલ ગળવી બારે ચુપકાદી વચ્ચે 'વોટ' લેવામાં આવ્યા મુવક, રદ, મુસ્લાઓ જાધાએ એક મતે રશિયાની માગણી નાકજૂલ કરી આમ મજલિસે દહતાપૂર્વક દેશની આખરે આચવી લીધી તંદેગનમાં તે દિવસે હસ્કેટ્સોનો પાગ નહોતો. એ તરફથી આત્મચિંતાસના અપરિશિષ્ટ હાલિપનો પ્રકાશ જાણજોનો હતો ત્યાર બીજી તરફ આવતી વિષ ના વાદળા ઘોર જનના જતા હતા ડિસેમ્બર માસના એ છાપા ભયનાળા દિવસો કોઈ પ્રકારની ગાઢ શકાયી ઉવાઈ રહ્યા હતા, રશિયાના જૂલમો કમ રીતે કેવા રૂપમાં પ્રમટ રશે તેનો કમ ધડો નહોતો અજાણ્યા ભયથી, કદેમથી આકાશ બારે જની ગયું હતું.

ધર્યામને નામે મુલાઓએ રશિયા અને ઇંગ્લાન્ડનો માલ બોયકોટ કરવાની જાહેરાત બહાર પાડી. જોતજોતામાં યોગેર બોયકોટનો પ્રચાર વધી પડ્યો ખાલી દ્રામગાડીઓ રસ્તા પર દોડવા લાગી. વિદ્યાર્થીઓ, મુવકો અને સ્ત્રીઓના ટોબેટોળા બહાર નીકળી પડ્યા અને દ્રામમા ખેડેલા ઉતારોઓને નીચે ઉતારવા લાગ્યા બ્રિટિશ અને રશિયન માલની દુકાનો પર પથરા પડવા લાગ્યા. અફવાઓ સભળાવા લાગી કે રશિયાનું ગળવર લશ્કર ધરાનના ઉત્તર ભાગમાંથી તહેરાન તરફ ધસવા તૈયાર થઈ રહ્યું છે વળી ઉસ્કેરશુનિ પવન ફુકાયો. એ ફરમિયાન વળી એવા સમાચાર ફેલાયા કે હવે મજલિસ ખીકની મારી અગર તો લાલચની મારી રશિયાની શરતો સ્વીકારવા તૈયાર થઈ છે બધાના મનમાં હલેંગ થાય છે, બજારે બજારે તર્કવિતર્ક થાય છે કે ધરાનનું હેલ્લુ આશાસ્થલ, રાષ્ટ્રની મર્યાદાની એક માત્ર સ્લૅક મજલિસ હવે શુ કરશે ?

દેશના આ પરમ દુર્દિન વખતે, કરોડો નરનારીઓની શકાથી છવાઈ ગયેલી અશુભ ક્ષણ વખતે, દ્વિગત વિસ્તારી કાળા વાદળોને વિદીધ્યુ કરી ધરાનની મહિમામય નારી મૂર્તિ જળકી ઉઠી એ જળદળતી જ્યોત જેવી નારી મૂર્તિના એક હાથના કુલ્યાણના પ્રદાસ રૂપ સુધા ક્યસ હતો અને બીજા હાથમાં અભય વરદાન હતું આત્મ વિસ્મૃત દેશને માટે એ એક મહા ક્ષણ હતી મુગના અત બાગની ગુપ્ત શક્તિ પ્રાણ્ય પ્રાપ્ત કરી અમાપ ગર્જનથી ગાણુ ઉઠી, સુપ્ત ચેતનાને તેણે ઝલ્યુ આઘાત કરી જગાડી મૂકી પચ્ચાન્ત પચ્ચિક જેવા પુરુષોને સ્ત્રીજાતિએ આદરેની ઉદ્દીપના, પ્રેરણા અર્પી પુરુષો સત્ય પ્રાપ્ત કરી બચ્યા, તેના બોલથી ઘેરાએલી આખો આમળથી ધૂમમના આવરણો દૂર થયા, સત્ય માર્ગ તેઓની દષ્ટિ સન્નિપ પ્રગટ થયો પુરાતન પત્થરના કારાગૃહ તોડી, બૃતકાળના બેદી " હરેમ "ની મોનાલી બોમ્બો બાગી સો

કરતા વધારે સ્ત્રીઓ કે નોકરીઓ સ્વયંના કિરોઆ મદી મુસાફરી કરી નહોતી તેઓ કાળા છુરખા અને શ્વેત અવગુદનમા સજ્જ થઈ તહેરાનના રાજમાર્ગ પર ધોળે દિવસે જહાર પડી, તેઓનું લક્ષ્ય નિશ્ચિત હતું તેઓની ગતિ અચ્ચળ પ્રતિજ્ઞાથી દૃઢ હતી તેઓના હાથમા અકેક રિવોલ્વર લાગ્યા છેડામા હુખાવેલી હતી મજલિસના મજાન પાસે જઈ તેઓએ અદર પ્રવેશ કરવાની પ્રેસિડેન્ટ પાસે રજા મંગાવી આ અણુધાર્મી દૃશ્યથી ઈરાનીઓની આખો આશ્ચર્યસાગરમા મરક થઈ ગઈ તેઓના અત કરણ નારી જાતિ પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી લદનદ નષ્ટ રહ્યા

પ્રેસિડેન્ટ તેમના પ્રતિનિધિઓને માનપૂર્વક અદર લઈ ગયો મજલિસ સમક્ષ ઉભા રહી આ સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓએ પોતાના અવગુદનો દેહી દોષા, હાથમા રિવોલ્વરો લગવી કરી તેમણે મોટા અવાજે જણાવ્યું કે ઈરાનીઓ જે પોતાના દેશની મર્યાદા વિસરી જઈ માત્ર મુખિને કલક લાગે એવું કઈ મળૂંજી તાખશે તો અમે આ રિવોલ્વરો વડે અમારા પ્રિયજનોને પણ મારી નાખતા અચક્કશ નહિ રમણી જાતિના મધુર કંઠ મારફતે આવી સ્વતંત્રતાની અપૂર્વ વાણી સુણી ઈરાનીઓ ધન્ય બની ગયા છેવટે હજારો લાલચો બપોના આધારે ચપાયા હતા મજલિમે તરિયાની મામણી ધૂતધારી કાઢી રશિયા પણ જેર જળરામથી મજલિમને તોડી પાડવા તૈયાર થયું ૧

1 All honour to the veiled women of Persia " - With the constraining traditions of the past around them with the idea of absolute dependence upon the fancy and caprice of men before them deprived of all opportunity to educate themselves along modern ideals, watched guarded and rebuffed they drank deep of the cup of freedom's desire and offered up their daily constr

પરંતુ વિશ્વામલાતી પ્રજામંડળે રશિયાની હસ્તેરણુથી ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના ડિસેમ્બરની ૨૪મી તારીખે સધ્યાકાળ પહેલાં લશ્કર સાથે મજલિસ પર હસ્તો કર્યો સભાસદોને મકાન બહાર હાકી કાઢ્યા. મજલિસ હોલને મોઢું તાણુ માર્યું. સુસ્ટર લાગવાગટ ૮ માસ સુધી ધરાનતું બહુ કરવાનો બર્થ પરિશ્રમ કરી ૧૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૨ને રાજ સ્વદેશ આશ્વેષ ગયો. ધરાનતું આટલા દિવસનું કમું કારબુ ધૂળ મળ્યું. તક મળતા રશિયા ઉત્તર ધરાનમા આવેલા એન્જેલિ, રેસ્ટ અને તલ્લિ-તમા અમાનુષી અત્યાચારો ગુજારવા લાગ્યું. ધરાનને કાંધમને માટે બધનમા ઝકડી રાખવા માટે અચાજ પ્રયત્નો કરવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૯૧૨ના માર્ચની ૧૮મી તારીખે રશિયા અને અંગ્રેજોએ એકત્ર મળી ધરાનને બે લાખ પૌંડ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવ ૨૦મી માર્ચે ધરાનના પ્રધાનમંડળે કબૂલ રાખ્યો. આ રકમને બદલે ન્યા સુધી ધરાન એ રકમ પાછી બરપાઇ ન કરે ત્યા સુધી અંગ્રેજો અને રશિયનો ધરાનના જનતાખાતા પર સપૂર્ણ કાબૂ રાખે એમ હતું. મહામહાબલીનું પેન્શન ચાલુ રાખનાતું નહીં થયું. તેના દેશનિકાલ થયેલા અનુચિતોને કરેલી સજા પાછી બેચી લેવામા આવી

આવી રીતે ધરાનની રહી મહી સત્તા પશ્ચુ વિદેશીઓએ ઝૂંટવી લીધી ધરાન પોતે, પોતાની મેળે પરાધિનતાના પાયમા સપડાયું. ધરાનનો આત્મા થોડા સમય માટે વળી મૂર્છામા પડ્યો.

tribution to their country & cause, watching its servants each moment with a mother's jealous eyes, and failing not even in that grim, tragic hour when men's hearts grew weak and the palsying dread of the prison and its tortures, the noose and the bullet had settled on the bravest in the land"

થો ડાં વપરી ધરિનના રાજદારી જગતમાં ધીરે ધીરે એક નવીન સત્તા પ્રગટ થવી જતી હતી. ઇંગ્લેન્ડ અને રશિયા તે બહુ જુના સમયથી ધરાન પર સત્તા ચલાવવા તત્પર બન્યા હતાં, પરંતુ ઓગણીસમી સદીના અંત ભાગમાં જર્મની ધરાની અખાતમાં પોતાનો પ્રભાવ ફેલાવવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યું હતું. જો કે તેને વારંવાર આ બાબતમાં પીટેહક કરવી પડતી હતી અને છેવટે ઇ. સ. ૧૯૦૭માં અંગ્રેજ અને રશિયા વચ્ચે સધિ થઈ ત્યાંથી ઉત્તર અને મધ્ય ધરિનમાં રશિયાનો પ્રભાવ કાયમને માટે સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ વ્યવસ્થામાં ધરાનમાં અંગ્રેજે કરતા રશિયા વધારે જોગવાઈ બન્યું અને ખરૂં કહીએ તો તેજ ત્યાંથી ધરાનું કાર્તોહત્તી વિધાતા બન્યું. આ સધિની શરતો બામે ધરાનને કંઈ પણ ખૂબ્બામાં આવ્યું નહોતું. ધરાનની મુશ્કેલી કે અનિચ્છાની દરકાર રાખ્યા સિવાય રશિયા અને ઈંગ્લાંડ પોતે જ તેના વાળી થઈ બેઠા, અને વાળીપણું જોગવવા સત્તા ને દોર ચલાવવા તૈયાર થઈ ગયા. “આને પરિણામે” ધરાનમાં આ બે દેશના લોકો વિરુદ્ધ બારે દેવ ફેલાયો. અને આ દેવનો લાભ લઈ જર્મની ધરાનમાં પગપેસારો કરવાની મહેનત કરવા લાગ્યું.

૧ “In Persia England and Russia play the game, the others look on and mark the points.”

૪. સ. ૧૯૧૪ના મધ્ય ભાગમાં જર્મનિનો આ પ્રયત્ન પાર પડે એવી નિશાનીઓ જણાવા લાગી.

૪. સ. ૧૯૧૪ ના જુલાઈ માસમા સુલતાન અહમદશાહની રાજ્યાભિષેક ક્રિયા ઉત્તરવામાં આવી અને ત્યાર પાદ થોડા જ રોજમાં યુરોપની મહાન લડાઈ ફાટી નીકળી. તરત જ આ લડાઈમાં તટસ્થ રહેવાનું જાહેરનામું મળવિસે પ્રગટ કર્યું. ગત વિષય પાદ ધરાન નાના પ્રકારની અવ્યવસ્થાને કારણે તદ્દન નિર્બળ બની ગયું હતું. લડાઈમાં જોડાવા જોટલી તેનામાં તાકાત પણ રહી નહોતી. આમ છતાં આ તટસ્થ રહેવાતા પ્રદેશની જમીન પર પણ લડાઈ કરતી સત્તાઓના ઘોડાના દાબડા માંજવા લાગ્યા. મરીય મિયાઝ ધરાન, પોતે તટસ્થ હોવા છતાં પોતાની સપૂર્ણ તટસ્થતા જાળવી રાખવાની તાકાત વિનાનું હતું.^૧

લડાઈમાં જોડાવા વિષે ધરાનમા પુષ્કળ ચર્ચાઓ થતી. અળવળો થતી. આ બાબતમાં ધરાનીઓમાં પુષ્કળ મતભેદ હતો. પરંતુ મુસલમાન રાજ્ય તુર્કસ્તાને કાઢિરો વિરુદ્ધ જોડાઈ પોકારી હોવાથી ધરાનનું સામાન્ય વલણ તુર્કસ્તાન તરફ જ હતું. આ સિવાય ધરાનીઓ ઇંગ્લાંડ અને રશિયાને તે અતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારતા હતા. આથી જર્મનિ અને તુર્કસ્તાન તરફ ધરાનનું વલણ હોવા છતાં અશક્તિને લીધે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કર્યા સિવાય તેને ચાલે તેમ નહોતું.

લડાઈની શરૂઆતમાં જ અંગ્રેજોએ એક દસ્તાવેજ કાઢ્યો મોકલી ધરાની અખાતના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું બસરાબદર કબજે કર્યું હતું

૧. "But her geographical position and the anarchy that prevailed throughout the country made her a fine field for the intrigues and military action of others"

અને બ્રિટિશ તેલનો વેપાર સુરક્ષિત રાખવા માટે આદેશાલો પશુ કબજે લેવામાં આવ્યો હતો. આ તરફથી તુર્કસ્તાનના હસ્કરે પણ ઈ. સ. ૧૯૧૫ની શરુઆતમાં તથિજ કબજે કર્યું હતું. પરંતુ યોગ રાજમાં તેના હાથમાંથી રસિયાના હસ્કરે તે પાછું કબજે કરી લીધું. ત્યાર બાદ કેટલાંક ખંડયુદ્ધો પછી તુર્કસ્તાને દક્ષિણ તરફ અગ્રેને ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી માંડી. બગદાદથી જે માર્ગ હામાદાન થઈ આવ્યો. ગમે છે તે માર્ગ કબજામાં લઈ ધરાનમાં અને ને સભવ જણાય તો આફઘાનિસ્તાનમાં અગ્રેને વિરુદ્ધ ચળવળ ચલાવવી એવા ઉદ્દેશથી તુર્ક દક્ષિણ દિશામાં પોનાતું બળ જમા કરવા લાગ્યું અને જર્મની તેને ભેષ્ટી મદદ આપવા તૈયાર થયું.

કેરમાનશાહન: જર્મન ક્રેન્સલ સ્યુનમેને આગુમાનુની ડુગરી જાનોમાં બહુદે અને પૈમો વેરી પુષ્કળ બળ જમાવ્યું હતું. ઇસ્પહાનમાં ધ્રુગન નામનો જર્મન જસુસ પ્રખતે ઉસ્કેરી રલો હતો. એ માથુસ નો એમ જ કહેતો હતો કે સમગ્ર જર્મન પ્રજા ઉસ્લામી બની છે અને કેસર પોને મુમલમાન બની “હાજી વિલિયમ” બન્યો છે. તહેરાનમાં પણ જર્મન, તુર્ક અને ઑસ્ટ્રિયન પ્રધાનો પુષ્કળ પૈમો અને અપાર હથિયારો વેરના હતા.

જર્મનોની આવી રાખત ચળવળનું હેતુ પરિણામ આપ્યું ખરું. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં આહવાગમા અગ્રેને સાથે તુર્કેને લડાઈ જમી હતી. તુર્ક યોડેસવારોના યોગેદોળાં સરહદ ઓળંગી કેરમાનશાહ આવી પહોંચ્યા. તે વખતે એમેર જર્મનોની રણદ્રક વામની હતી. ઇસ્પહાનના વાઈસ ક્રેન્સલનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. ઓગસ્ટમાં સ્યુનમેન કેટલાંક હસ્કર વડે હામાદાનનો સ્ત્રો રોકી બેઠો. મધ્યેખરમાં ઇસ્પહાનના બ્રિટિશ ક્રેન્સલ જનરલ એડમ પર એળેજીયાર કરવામાં આવ્યો. યોગ રાજ

1 શિરાઝના બ્રિટિશ વાઈસ ક્રેન્સલનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. ઉત્તર બાગમાં

ઉશ્મિયા મરોનરની આગુચાતુ તુર્કો મળેથી અમન સ્વાવચા લાગ્યા આ બધી વડાધમા બનેથી જાતિઓ ધરાનની જમીન પર મરજમા આવે તેવા જૂલમો ચુનરની છતા ધરાનની સરકાગ તેને કષ કરી શક્તી નહિ ધપ્પદાન તો તે વખતે જર્મની અને તુર્કોના પુરેપુરા કમળમા આવ્યુ હતુ ત્યાંની રિયનિ થોડા દિવસ તો એી રહી કે રશિયનો અને અંગ્રેજો તે શહેરનો ત્યાગ કરી તહેરાન ચાલ્યા ગયા.

આ તરફ રાજધાનીની સ્થિતિ પણ કષ બહુ સારી નહોતી. ૫. સ ૧૯૧૫ ના નવેમ્બર માસમા આવમ પ.યુ કે જર્મન અને ઓસ્ટ્રિયન એલથી ખાતા બાકુતી મુરોપીઅન મૈનિકો અને ધરાની લશ્કરથી બંધૂર બની ગયા છે તેમાના બધા મૈનિકો લાખા માટે તૈયાર થઇ હતા છે. મળવિસના ઉમ્મપથી સભામહોમાના લગભગ બધા જર્મનોની તરફેણમા હતા. તેઓ શાહને અંગ્રેજો સામે જર્મનોને મદદ કરવાનુ મમનથી ચલા હતા. શાહ તો પનિસ્થિતિ જોઇ આઠો જ બની ગયો હતો. પ્રધાનમંડળ પણ લગાધમા જોડાયા મ કે આનામની કરી રહ્યુ હતુ બધવા ફેલાઈ રહી હતી કે શાહ અને પ્રધાનમંડળ જર્મનોની લાગનગવાળા ધપ્પદાનમા જઇ ગેવેના હે આ મમાચાર માબગી રશિયાના લશ્કરની ટુકડી મિત્રરાજ્યોના એનથી ખાતાના રક્ષણ માટે તહેરાનથી થોડા માઇલ દૂર આવી ઉભી આ ઉશ્મિયાન તહેરાનમાના જર્મન, તુર્ક અને ઓસ્ટ્રિયન એનથીઓ તહેરાન છોડી દલિલુ બાગુએ થોડા માઇલ દૂર શાહ અબ્દુલ આઝીમ તરફ જઇ રાહ જોવા લાગ્યા તેઓને આશા હતી કે સુલતાન અહમદ શાહ પણ અમારી સાથે જાણી ધપ્પદાન તરફ રવાના થશે

૧૫ મી નવેમ્બરે પ્રતિસ્પર્ધિ સતાઓ વચ્ચે એક તુમુલ પુદ શર થયુ અને શાહ ચુકરે છે તે તરફ બને પક્ષ એક મરખી આતુરતાથી જોવા લાગ્યા શાહ અબ્દુલ આઝીમમા જર્મન, તુર્ક ને

ઓસ્ટ્રિયન એલચીઓ મજલિસના ઉચ્ચથી સમાસેરો અને શાહના આમમનની આચારમાં દિવસો ગણાવા લાગ્યા. આ તરફ બાબક સુલતાન અહમદ શાહ શોમનીય દલામાં આવી પડી આનાકાની કરવા લાગ્યો. પ્રધાનમંત્રીમાંના દરેકે શાહને ઈરપદાન જવાની સલાહ આપી. કેવળ કાજરવંશી ફર્માન ફાર્મા હતાપૂર્વક તટસ્થ રહેવાની સલાહ આપવા લાગ્યો. છેવટે શાહે તહેરાન રહેવાનોજ નિશ્ચય કર્યો અને જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે ઈરાની સરકાર તટસ્થ નીતિ ધારણ કરશે. ચોડા રોજ પછી ફર્માન ફાર્મા વડો પ્રધાન થયો. એટલે રિયતિ અંગ્રેજોને માટે આચારજનક થઈ પડી. પરંતુ હજી કુમ, હામાદાન, યજદ અને કેરમાનમાં જર્મનોની લાગવગ જળરી હતી. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પરિસ્થિતિ ફેરવાઈ ગઈ અને ઘટના જોત અંગ્રેજો અને રશિયાની તરફથી ફેરવાવા લાગ્યો. રશિયાના લશ્કરે ડિસેમ્બર માસમાં હામાદાન અને કુમ કબજે કર્યાં. આમાં માસની અધવચમાં બમદાદથી ૧૨૦ બાદલ દૂર કેરિન્ડનામના રથળ મધી વુર્ક સૈન્યને પાછું હાલું પડ્યું અને ઈરપદાનમાં અંગ્રેજ અને રશિયન એલચીખાતાં પાછાં રથપાયાં. આ દરમિયાન સ્થુનમેનને તેના સહચારો સાથે એક પદાડી સરદારે પકડ્યો અને બંદીવાન બનાવી તહેરાન મોકલ્યો.

આ તરફ અંગ્રેજો એ દક્ષિણ ધરાનમાં આહવાનમાં પોતાનો પાયો મજબૂત કર્યો. ત્યાર બાદ ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રખ્યાત અંગ્રેજ સેનાપતિ સરપર્સિ સાઈક્સ દક્ષિણ ધરાનમાંનાં બડો શમાવી ત્યાં શાંતિ સ્થાપવા માટે બંદર અખ્યાસ હત્યો. તેણે કેરમાનમાં કોન્સલ તરીકે અને પછીથી અહમદમાં કોન્સલ જનસ્થ તરીકે લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી ધરાનમાં નોકરી કરી આ દેશ સંબંધમાં પુષ્ટજ માહિતિ ગેજતી હતી. પ્રકરે આવી દક્ષિણ ધરાન રાઈક્સ નામની એક કાર્યાલય ડુકડી

ઉભી કરી અને કેરમાન, યજ્ઞ, હસ્પદાન, શિરાજ વગેરે સ્થળોના હુગરી જાતિના બળવા દબાવી દીધા. આ રીતે તેના પ્રયત્નથી ધરાનમાં સ્વંત્ર શાંતિ સ્થપાઈ.

ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના માર્ચ માસમાં રશિયામાં રાજ્ય અને સમાજ વિખ્યવ થયો. ઝારતંત્ર નાશ પામ્યું અને બોલશેવિક તંત્ર સ્થપાયું. આ માથે લશ્કર [સબધીનુ પ્રથમ જાહેરનામું પ્રગટ થયું [Army Order 1] અને પરિણામે ધરાનમાં રશિયાનો કાબૂ શિથિલ થઈ પડ્યો અને રશિયન સૈન્ય ધરાનમાંથી પાછું ખેંચી લેવામાં આવ્યું. હવે ઇંગ્લેન્ડની સત્તા ધરાનમાં જોર પર આવી. છેવટે ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના ઓક્ટોબર માસમાં દક્ષિણ ધરાનના હુગરોમાં કારગાઈ જાતિના પ્રબળ નરહાર સંલિતુકીવાને હરાવી અંગ્રેજો ધરાનમાં અંગ્રેજ થઈ પડ્યા. હવે ધરાનમાં અંગ્રેજો સાથે હરિદાઈ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ. ઉત્તરમાંથી રશિયાનો પગદડો સદાને માટે ગયો હતો. દક્ષિણમાં જર્મનો ૨ તુર્કો રહ્યા નહોતા. ધરાનના વિશાળ પ્રદેશ પર નિશ્ચિત ચિત્તે જાલ બિછાવવાના પ્રયત્નો હવે થવા માંડ્યા.

થોડા રોજ બાદ ઇ. સ. ૧૯૧૯ના ઓગસ્ટ માસમાં ચતુર અંગ્રેજો એક એક્સો પરિશંયન એક્ટ્રીમેન્ટ ધરાનની ખાંધ પર ચડાવવાની બચસ્યા કરવા લાગ્યા. આ એક્ટ્રીમેન્ટમાં ધરાનની સ્વતંત્રતા નામની જ સ્વીકારવામાં આવી હતી. વાસ્તવિક રીતે ધરાનને બરોબર સહનમાં લેવાની બંધી બચસ્યા તેમાં ચોખ્ખાંબેલી હતી. આ એક્ટ્રીમેન્ટ મુજબ ૧ ધરાનના સ્વતંત્રતાના જુદા જુદા વિભાગમાં સુધારણા માટે અંગ્રેજ-અમલદારો નીમવામાં આવશે અને તેનો બધો ખર્ચ ધરાનની સરકારે બોગાવે. ૨ ધરાનમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે એક એકત્ર અંગ્રેજ-ધરાની લશ્કર ગોઠવવામાં આવશે અને તેના અમલદારો અને હથિયારો ધરાનની સરકારની જુએદારી ઉપર અંગ્રેજો પુરા પાડશે.

■ રાજ્યતંત્રની મુધારણામાં મને ખો એ જેથી નથી એને ધરાનને પાંડ આપશે અને તેના બલ્લામાં દેશનું જમતખાતુ લાકડું, જેલે અને જરૂર પડતા ખીંગ ખાતા અંગ્રેજોના કબજામાં રહેશે

આ ધરાનામુ મહાયુદ્ધના મગ પહેના થયુ હોવા છતાં મુર અંગ્રેજોએ તેને પ્રજા સહ સમક્ષ રજૂ કર્યું નહોતુ ધરાનમાં ગ્રામ પશુ જાતની દાકાદ વિના અધિકારો ભોગવવા માટે ધરાનને પ્રજામથના પ્રભાવ બદાર અંગ્રેજોના બાંધાગત અધિકાર [Private Presence] તમે રાખવામાં આવ્યુ

પરંતુ આ ધરાનામાનું આત્મિક ગદ્ય મમજતા ધરાનીએને વાગ લાગી નહિ. આ મિત્રતાના બહાના તમે નવીન ગીતે પગવીનતાના નામપાસમાં જ આવતું જાણાએ હતુ એ વાન ધરાનીએથી છાની ગ્હી સહી નહિ. જેતએતામાં આ ધરાનામા વિરુદ્ધ પ્રજામથ નેરોપથી પ્રગટ થના લાગે. વર્તમાનપત્રોમાં સનાઓમાં સમિતિઓમાં મવંત આ મળવળ દિનમિતિદિન વધતી આવી

ધરુ લાખી આરા રાખી ધરાનવાસીઓએ ૬ સ ૧૮૦૮માં સ્વેચ્છાચારી તત્ત્વો નાસ મી બધાસ્થપૂર્વે ગમતત્ર સ્થાપ્તુ હતુ નિધના ૬ ખારમાં વહાલી જન્મમુનિનું ચિહ્નમન સ્થાપવાની ૬૬ આશાથી તેઓએ તત્ત્વો મહેનત આદરી હતી પરંતુ પ્રકૃતિનું અમોઘ વિધાન સિદ્ધ થયુ મહાયુદ્ધ પછી વળી એમેર અવસ્થા દેનાઇ મઠ આધિક સમ્પ્રદાય રાજ્યતંત્રને પીડ્યા લાગી અંગ્રેજોની સર્વત્રાસી શૂખ અને યુવાન સાદની ભોગતાનસા દેરાની અમરતિના માર્ગમાં બાધક થઇ પડ્યા

૬ સ ૧૮૧૯માં સુનનાન અકબરશાહ ઈબ્રાહ મો અને તાથી પંચ આવી ધણુ છઠ્ઠા ત્યા સ્વો મહાયુદ્ધ પછી દુનિયામાં સર્વત્ર

સ્વાધીન કે પરાધીન જાતિઓમાં આત્મરક્ષણ અને આત્મસંગઠનનો વાયરો ફૂંકાવા લાગ્યો. પરંતુ ધરાનનો તરુણ રાજની નિશ્ચિંત ચિત્તે પેસિસના વિશ્વાસભવનોમાં બોગવિશ્વાસભવ જીવનમાં જિંદગીનો અમૂલ્ય કાળ યુગ્મરવા લાગ્યો. મહાયુદ્ધને પરિણામે વર્તમાન યુગના નિર્દય જીવનસંક્રામથી જાતિને બચાવવા માટે તનતોડ પ્રયત્નોની, યુગોપયોગી પદ્ધતિની જરૂર હતી અને તે જરૂરિયાતો સંબંધમાં ધરાનનો શિક્ષિત વર્ગ તીવ્રભાવે સમેતન થતો જતો હતો ત્યારે ધરાનનો શાહ અમલાયતનની પેઠે પેસિસના બોગ વિશ્વાસભવનોમાં મગ્ન થાયુંતો હતો.

વર્તમાન સંસ્કૃતિનું કેદબંધન યુરોપ આજે અપાર ગર્વથી સારી દુનિયાની છાતી ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી રહ્યું છે અને પરસ્પર વચ્ચે મળેથી બોગવટો ચલાવવાનો બદોબસ્ત કરી દુનિયાના ઔષધનું શોષણ કરી પોતાનો બંધાર બરપૂર કરવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે. દુનિયાના વિભાગો પાડવા માટે ત્યાંનાં રાજ્યો પરસ્પર ધુરંધાધુરંધી કરી રહ્યા છે અને એ ધુરંધાધુરંધીને લીધે જ આંતર્ગતીય પ્રશ્નો, લડાઈઓ અને વર્તમાન યુગને લગતી ગુચવણો પેદા થઈ છે. ખાસ કરીને પૂર્વના વિસ્તીર્ણ જમિનિભાગના અક્ષય ધનખડારને તામે કરવાનું સ્વપ્ન આજકાલ પશ્ચિમની સોબી પ્રજાના મનને લલચાવી રહ્યું છે. આ ખાતર તેઓ પરસ્પર ઇર્ષ્યા, દ્રેષ, રીસ વગેરે અનેક ક્રિયાઓ બજાવી રહેલ છે અને જગતમાં સર્વત્ર પાશ્ચાત્ય જાતિના આ સોબની અપસિંધિમ નિર્લંબજતા હદ ઝોળાંગી ગએલ છે. લડાઈ પછી પશ્ચિમની આ બેડોળ મૂર્તિ વધારે નમ્ન સ્વરૂપમાં ધરાનની પ્રજા સમક્ષ રજૂ થઈ અને પરિણામે ધરાનના ખૂણે ખૂણામાં નવ જાગૃતિનાં મોર્ચા ઉછળવા લાગ્યાં. આટલા દિવસના દારણ પ્રયાસો છતાં સ્વતંત્રતા રૂપી અમૂલ્ય રત્ન તેના લલાટમાં લખાયું નહોતું. મહાયુદ્ધ પછી તેઓ આ બાબતમાં ફરીથી કુબેશ ઉઠાવવા લાગ્યા.

જગતના દરિદ્રાર્થના ક્ષેત્રને વિષે વીસમી સદીની સધર્મમય આબોહવામાં જાતિવિભતિ આજે કુચકદમ કરતી પોતાના ઉન્નય ભવિષ્ય તરફ દોડી રહી છે. જગત આજે પ્રમુદ વિશ્લવની ઝાડીઓ વડે જૂના કચરાને મુગચેલા પાંદડાની માફક લગાડી રહ્યું છે. અને એ રીતે પૃથ્વીની સપાટી સાફ કરવાનો પ્રયાસ ખેડી રહ્યું છે. ધરાનમાં પણ સર્વત્ર પ્રભાતગીતના સુંદર સર મનુષ્યને નિરાપી ચમ્પૂર બનાવી રહ્યા છે.

પરંતુ બીજી તરફથી ધરાનના કરોડ મનુષ્યોનો ભાગ્ય વિધાયક, ભોગ વિધાસી તરફ ચાલ પોતાની પ્રજાના લોકોનું છેલ્લું શિશુમિંદુ શોષી પાશ્વર્ય વિધાસ જ્ઞાતિ પર અપાર આનંદ લટકી રહ્યો હતો. તેનું હૃદયમાં જીવન આત્મારે પશ્ચિમનો ભોગ વિધાસરૂપી મહિરા પી ચમ્પૂર બન્યું હતું જગત જાતિઓની કુચનો ક્ષરત્વ તેના કાન મુધી પહોંચ્યો નહોતો. તેના પોતાના દેશની ધડકતી છાતી નીચે વારંવાર વિદ્યુતસ્ફુરણ દિશાઓને ચમકાવી આમતેમ દેશના કરે છે એ સમાચાર પણ તેની મરણને કિનારે આવી પડેલી ચેતનાને ચમકાવી શકતા નહોતા. તેનો ભોગમુગ્ધ ખ્યાલી જીવડો સ્વપ્નસોડની આવાથી મુગ્ધ બની જ્ઞાન ગુમરતો હતો. પેરિસ તેને મન સ્વર્ગ હતું. આ દરમિયાન ધરાનની જ્ઞાતિ પર નવીનતા પોતાના જ્યડકા વગાડી રહી હતી અને એ જ્યડકા સાથે જ તેનું રાજસિદ્ધાસન કપી હડી જમીનદોરત ચર્ચ ચૂક્યું હતું. પેરિસની મોજમજ લૂટતો ચાલ અગાઉથી ન ચેતે, છેવટ સુધી ન ચેતે !

પ્રકરણ ૧૩મું

ઈ. સ. ૧૯૨૫ની લિથલપાથલ

દેશના દુર્બાઓ પાસે ન્યારે હલાહલ બરાચો હતો; ધરાનના સ્વેચ્છાચારી, સ્વાર્થી શાહના હલ્લહીન અત્યાચારોથી ધરાનીઓ ન્યારે ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતા હતા; શાહની અપાર છુધાથી અમાગી પ્રજા ન્યારે ચોમેસથી ભૂટાતી જતી હતી; ત્યારે દેશનો અવસ્થાંભાવી ધ્વંસના માર્ગમાંથી મુક્ત કરનાર ધરાનના એક અબ્દુલા ગામડાંમાં હજીયે ગરીબ છોકરો રેળખા હતો.

રેળખાં લગભગ ઈ. સ. ૧૮૭૭માં ઉત્તર ધરાનમાં આવેલા માળેન્દારા નામના કુંગરી મુલકના એક નાના ગામડામાં ખેડુતને ત્યાં જન્મ્યો હતો. બાળપણ અતિ દારિદ્ર્યમાં પસાર થયું હોવાથી ધરાનના આ અવિધ્યના મુકિત દાવાને ગરીબોના અતર સમજવાનો ધરાબર મોખો મળ્યો. વર્તમાન મુગમાં હમત બનેલી જાતિઓનો હતિદાસ તપસતાં એ વાત બરાબર સમજાય છે કે જેઓ અત્યાચારી રાજસત્તા વિરુદ્ધ ઝઝૂમી વિજ્યી નીવડ્યા છે તેઓમાંના લગભગ બધા અત્યાચારોથી જર્જરીત દીન પ્રજામાંથી પેદા થયા છે. એક કુલિન વર્ગનો માણસ આ વિજ્યી ચોદાઓમાં નજરે પડતો નથી, આડંબર હીન સંજોગમાં હજીરેલા આ બધા શક્તિધરો અતિ સામાન્ય સ્થિતિમાં રૂપન યર કરી જરૂરિઆતના પ્રચંડ પ્રહારથી આત્મશક્તિને

પ્રવીણ કમી છેવટે દેશના મુક્તિદાતા રૂપે પ્રગટ થઈ જગતને વિરમ્ય પમાડી રહ્યા છે.

પંદર વર્ષની વયે રેળખાં એક સામાન્ય કૌશલ્યરૂપે કૌશલ્ય શિગેડ નામની એક રણિયાની ઢુકડીમાં જોડાયેલા અને સાદા મુઠ્ઠાદારના મુઠ્ઠા પછી બ્યારે ઇરાનમાં અરાજકતા પોતાનો પમદડો જમાવી રહી હતી ત્યારે પોતાના સાદસ, સકિત અને અનુભવના જોરે થોડાં વર્ષોમાં જ તે એ ઢુકડીનો એક ઝોડીસર બન્યો. ૧૯મી સદીના અંતભાગમાં અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં નાના પ્રકારની ચળવળો વચ્ચે થઈ ઇરાન રૂપાંતર પામતું જતું હતું, દેશનો આ આત્મવિનાશ તેની આંખો સમક્ષ થતો જતો હોવાથી તેના કલ્પનાશીલ મનમાં અનેક સ્વપ્નો પેદા થયા હતાં, દેશની પડખાના સમયમાં એક એવા સખત મનવાળા મુઠ્ઠાબંધી જરૂર પડે છે કે તેના સખત, સખત હાથના નિર્દય મહાતા શાસનથી ભ્રાંતિની છિન્નવિછિન્ન શક્તિ કેદીબૂત બની અમુક હદ સુધી તરફ દોડવા લાગે, દીર્ઘદૃષ્ટીવાળા રેળખાંને આ મત્વ બરાબર સમજાતું હતું અને ખાસ કરીને પોતાના દેશનું આગ્રહ સ્ફુરતી બળ ઉપર જ આધાર રાખે છે એ વાત તેના ખ્યાનમાં બરાબર હતી અર્થ. આ વાત સમજાયા પછી તરત તે છતાં સ્ફુરતે વ્યવસ્થિત કરવા માટે, તેની નબેઝરથી ગોઠવણી કરવા માટે પોતાનું બધું લક્ષ્ય રોકવા લાગ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૨૦માં સમસ્ત ઇરાનમાં અંગ્રેજો પશ્ચિમ કરારનામાં વિરુદ્ધ પ્રયત્ન ચળવળ ચાલી. અંગ્રેજોના પૈમાણી પરવરા બની વડા પ્રધાન મુસુલમાની અને બીજા બે સ્વભાવિ કોહી પ્રધાનોએ કાવતરામાં જોડાઈ આ સર્વનાથી સંધિપત્ર પર સહી કરી ઇરાનના ગણામાં પરાધીનતાનું દોરડું પહેરાવી દીધું. વિરવીણુ ઇરાનની જુમિ પર રહેતા ઇરાનીઓ પોતાની અસંકિતને લીધે આંખો ફાડી ફાડી આ વિશ્વાસપાત જોઈ રહ્યા હતા, પરંતુ દેશના અંદરના આગમાં આ

પહેલા રહેવતાનું ડમર વાગવા લાગ્યું હતું. પ્રથમ રાત્રિના વજનાદ વારવાર આકાશને અમકાવતા હતા. ઉત્તર ધસનમાં લોક ચક્ષુને અગોચર રીતે ધીમે ધીમે એક નવીન શક્તિ જાગૃત થતી જતી હતી અને શક્તિધર રેખામાં નાના સરખા કાન્ઝીન નગરમાં છેવટના સમયની સહ જોતો બેઠો હતો.

તહેરાનમાં પણ ઉપયોગી ડો. ગ્રિયાહીન ધણી રાજધી શાકું” પત્રિકામાં શબ્દમાણુ છોડી રહ્યો હતો. સરકારે “શાકું” બધે પાડ્યું. પરંતુ ખીજા દિવસે સવારમાં તાજુ જ “બાકું” પત્ર પ્રગટ થયું અને આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગયું. લડાઈના અવસર દરમિયાન આ “બાકું” પત્રને બધે પાડવામાં આવ્યું. પરંતુ તેને બદલે “રેવાદ” (Ravad= વજ) નામક નવીન પત્રિકા સ્વદેશ દેવતાની વજવાણીને શાખામાં ઉનારવા લાગી. “રેવાદ” કાન્ઝીનના બડના સમાચારો ચોમેર ફેલાવવા સંઘાયમૂલ થયું. તેણે રેખાખાના બડખેર ચિત્તને નાના પ્રકારની પ્રેમણાઓ આપી. જોતજોતામાં તહેરાન અને કાન્ઝીનમાં કાવતરા પગભર થવા લાગ્યા.

ધ. સ. ૧૯૨૧ નો શિયાળો ચાલતો હતો. ફેબ્રુઆરી માસની ધૂમસથી છવાયેલી રાત્રિના અધકારમાં કાન્ઝીનમાંથી કોએક ક્ષિત્રેડના સૈનિકો હારખધ તહેરાન તરફ કુચ કરવા લાગ્યા, ચોમેર સ્તનકાર હતું. પૂર્વ બાજુએ દિમાવદ શિખર બરફથી ઊર્જલ ખતી આકાશના પડકાને ચીરી સ્તબ્ધ ખતી ઉભુ હતું. સૈનિકોના મોઢામાંથી શબ્દ પણ બહાર પડતો નહોતો. કેવળ ઘેર રાત્રિની સ્તબ્ધતાનો ગ તેના ડગવાના અવાજથી વારવાર ચતો જણાતો હતો.

રત્નો વસ્સાદ વસ્સતો હતો. કાન્ઝીનથી તહેરાન સુધી જતો રાજમાર્ગે બરફથી છવાઈ ગયો હતો. આવા દુર્ગમ રસ્તા પર આખી રાત ચાલ્યા બાદ સવારના પહોરમાં આ સાહસિક સૈનિકો રાજધાનીના

દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. તરત જ અંગ્રેજોના પ્રભાવથી ક્યમિત્ર બનેલું રાજતંત્ર ટૂટી પડ્યું. ધરણના શાહના સ્વાર્થ, દેશદ્રોહી પ્રધાનોને ઝેર કરવામાં આવ્યા. અણુધારી રીતે ગ-ચની બંધી મતા રેળખાના હાથમાં આવી અને તેણે 'મરદાર-ઈ-સિપા'નો (વડા સેનાપતિનો) ખિતાબ ધારણ કર્યો.

જિયાઉદ્દીનને વડો પ્રધાન બનાવવામાં આવ્યો અને થોડા રોજમાં એગ્રો પર્શિયન એમિનેટ રફ દરવાજા આવ્યું આ રીતે ધરણની પ્રજાએ છટકારોનો દમ ખેંચ્યો. પરંતુ ખતનામાં પૈસા નહોતો. જિયાઉદ્દીનને પણ પૈસાની મદદ જોઈતી હતી તેણે અંગ્રેજો પાસે પૈસાની માગણી કરી અંગ્રેજોએ હવ્વખતની માફ પોતાનો માણસ વડા સેનાપતિની જગ્યાએ નીમવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ વાત બનતી હતી તે દરમિયાન ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં સરકારનો ખર્ચ ઘટાડવા-તેમાં ખાસ કરીને લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડવા માટે બારે સુબેશ ચાલી. પરિણામે મે મામમાં અંગ્રેજોની ઉત્તર ધરણમાંથી સેના એથી સેવામાં આવી. ત્યાંના રેળખા સાથેના અણુગનાવને લીધે જિયાઉદ્દીનને નાસી બચાઈ અને ત્યાંથી છુટિવા જઈ રહેલું પડ્યું. ત્યારબાદ સુશિરદૌલા, ખામ્યામુસા સુલતાન લગેરે વડા પ્રધાનોએ એક પછી એક દરબારના તરને ચાલે પાવવાના પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ તેમનાથી કોઈ પણ જાનની સુધારણા થઈ શકી નહિ. એવે રેળખા પોતે વડો પ્રધાન અને વડો સેનાપતિ બન્યો અને સખત હાથે એમર શાતિ ફેલાવવા લાગ્યો તેણે દેશની શક્તિને સઘન કરવા જરાબર દડા માર્યા.

ઉત્તરમાં હુંગર સરદાર કુચીખાં સ્વતંત્ર એવિયેટ પ્રજામતાક રચાવવાને બદલે નાના પ્રકારના જૂલમો ગુજારી રહ્યો હતો. રેળખાએ તેને સખત નશિયત આપી આ બનાવ બન્યા પછી

જેતજેતામાં એ શક્તિશાળી નાયકે બધી દિશામાં સુધારા અમલમાં મૂક્યા. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં મેરાઠના બંડખોર આગેવાનોને કેદ કરી મારી નાખવામાં આવ્યા. તુર્કસ્તાનની સરહદ પર આવેલો કુર્દ જાતનો બંડખોર શિમ્કો હારી સાશોનિત્ત જતો રહ્યો, બાખ્તયારીનું મુખ્ય મથક આહારમહાલ તામે કરવામાં આવ્યું, હડીલા કાશગઢએ અને દક્ષિણનો મેહામ્મેરાનો શેખ પણ આ પ્રબળ રાજશક્તિને વશ થયો.

સમસ્ત દેશમાં બ્યારે આમ સર્વજન ઉચ્ચપાયલ થઇ રહી હતી, દેશ નવરૂપ ધારણ કરતો જતો હતો, ત્યારે દેશનો તરુણ રક્ષક સુલતાન અહમદ યુરોપની મુસાફરી કરતો હતો અને દેશની દશા તરફ ઉદાસીન રીતિ ધારણ કરી પેરિસના ભોગવિલાસમાં ગરક થઇ ગયો હતો. વિદ્વાસી, અશક્ત શાહના દુર્બલ શાસનથી બ્રહ્મ ગુમાવી છેવટે દેશની પ્રજાએ જ ઊંઘમાંથી ઉઠી પોતાની વ્યવસ્થા પોતે જ કરી લેવાની જવાબદારી હાથમાં લીધી હતી. ઇ. સ. ૧૯૨૪ની અધવચમાં કાજર વંશ વિરુદ્ધ સમગ્ર દેશમાં એક વિશાળ ચળવળ ઉભી થઇ અને સમાચારપત્રો ખુલ્લી રીતે પ્રજાતંત્રની ચળવળની તરફેણ કરવા લાગ્યાં. આથી સમગ્ર દેશ શાહ વિરુદ્ધ ખડો થયો.

આ દરમિયાન નજીક આવેલાં તુર્કસ્તાનમાં પૂર્વનો પ્રતાપી સયી મુસ્તફા કમાલ પાશા પોતાની આગેવાની નીચે નવીન તુર્કસ્તાન સરજી રહ્યો હતો. તુર્ક પ્રજાતંત્ર સ્થપાઇ ચૂક્યું હતું અને તેને અભિનંદન આપવામાં એશિયાનાં બીજાં રાજ્યો સાથે ધ્રુવને પણ આગળ પડતો બપો લીધો હતો. છેવટે ધ્રુવનો આગેવાન રેજખાં પણ ઇ. સ. ૧૯૨૪ના માર્ચ માસમાં ધ્રુવમાં પ્રજાસત્તાક સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. મજલિસના પ્રજાસત્તાકવાંદી પક્ષે તો રેજખાના વિચારને અનુમોદન આપ્યું પણ મુસ્લીમોએ આ વિચાર સામે જબરી કુબેરો શરૂ કરી. પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના સાથે જ જૂના જમાનાની 'ખિલાફત'

નવીન તુર્કસ્તાનમાંથી લુપ્ત થઈ ગઈ. આગળ વધેલા તુર્કસ્તાનના નવા આગેવાનોએ મનુષ્યનાં મનુષ્યત્વને શ્રેષ્ઠ પદ આપી તર્ક દ્વારા ન ટકી શકે તેવા વહેમી સરકારોને માનવજાતિની ઉન્નતિમાં અડચણકર્તા માની તિલાંજલિ આપી. આ બધા બનાવોને લીધે ધરાનમાંના જૂનવાણી સપ્રદાયે પણ ધરાનમાં પ્રજાસત્તાક સ્થાપવા માટે જબરો વિરોધ ઉઠાવ્યો. પ્રજાસત્તાક સાથે રખેને નવીન વિચારોનો પ્રબળ પ્રવાહ ધસી આવી ખિસ્તાફત અગર ધર્મધનાને ધરાનમાંથી ધસડી જાય, એવી તેમને બીક લાગી. છેવટે મુશ્કાંઓના વિરોધને લીધે પ્રજાસત્તાક સ્થાપવાનું બંધ રહ્યું.

ત્યારબાદ રેળખાએ કરબલા અને નેજેરનાં તીર્થ પ્રયંત્રો કર્યા. જૂના સપ્રદાયના લોકોને તેની આ ધર્મપ્રિયતા બહુ ગમી. તેઓ તેના પ્રત્યે બહુ પ્રસન્ન થયા. તીર્થયાત્રામાં તેને સર્વત્ર પુષ્કળ માન મળ્યું. તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો એટલે ઈ. સ. ૧૯૨૫ના ફેબ્રુઆરીની ૯મી તારીખે મજલિસમાં ઠરાવ પસાર થયો કે હવેથી રેળખાં આતમકુખમમ શાહ આગળ ધરાનના ત્રણ સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારે જવાબદાર રહેશે નહિ. હવેથી તેણે શાહને બદલે મજલિસના હુકમો પાળવા અને દેશને હિતકારક કામો આરંભવાં. મજલિસમાં આ ઠરાવ બહુજ આનંદથી પસાર કરવામાં આવ્યો. ફરજીકે છેલ્લાં ચારપાંચ વર્ષથી ધરાનના આંતરિક વ્યાપારમાં રેળખાંનું વ્યક્તિત્વ જ પ્રબલ બનતું જતું હતું, અને તેની પ્રતિજ્ઞા દેશવાસીની શ્રદ્ધાભાજન બની જતી હતી.

મજલિસે સુલતાન અહમદશાહને સ્વદેશ પાછો ફરવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું, પરંતુ બોગમાં ગરક થઈ ગયેલા શાહે એ આમંત્રણ કબૂલ રાખ્યું નહિ.

ત્યાર બાદ ધરાનના રાજદ્વારી ઇતિહાસમાં એક બારે ફેરફાર થયો. આણુ જમાનો પ્રજાસત્તાકનો ગણી શકાય. બહુ તો સર મુખત્યારીનો

મણી શકાય. પરંતુ ધરાનમા તેા કુલ સત્તાધારી રાજતત્ર સ્થપાયુ અને કૃતઃ ધરાનીઓએ શાહને પદબ્રહ્મ કરી તેની જગ્યાએ રેઝખાને શાહ તરીકે નીમ્મો. ધરાનીઓના આ નિમ્મ પાછળની દલીલોના અસાધ્ય વિચાર કરી શકાય તેમ નથી. જાતિનો ચડતી પડતીનો ઇતિહાસ એટલો વિચિત્ર અને સૂક્ષ્મ કાર્યકારણથી સઠળાએલો હોય છે કે તેમાની કાઈ પણ બાબત ઉચિત અનુચિત કે સભવિત અસભવિતના માપથી માપી શકાતી નથી. રાજદારી, સામાજિક અને આર્થિક જુદી જુદી પરિસ્થિતિ અને અનુબંધના મનની અતિ ગુચવણીભરી રચના હિપર દેશના બાબતોના આધાર છે. ધરાનમા પણ તે વખતની પરિસ્થિતિ કદાચ પ્રજાતત્રને અનુકૂળ નહિ હોય અને તેથી જ દેશનું બાબત ધરાવો જોના હાથમા અધિકાર હતો તેણે વીસમી સદીના સામ્યતાનિક યુગમા પણ પ્રજાતત્ર ન સ્થાપતા રાજતત્ર સ્થાપ્યું.

ધ. સ. ૧૯૨૫ના અક્ટોબરની ૩૧મી તારીખે ધરાનની રાજસમા મજલિસે સ્વદેશના ઇતિહાસમા એક નવીન યુગનું આરંભનું કાર્ય. તે દિવસે કાન્નર વસનો પ્રેલ્મો રાજ સુભતાન આહમદશાહ પદચ્યુત થયો અને રેઝખા ધરાનના સિદ્ધાસન પર દહ થયો. પદબ્રહ્મ શાહે પેરિસથી આ ઠરાવનો વિરોધ નોધાવ્યો પણ સ્વદેશમા પગલું મૂકવાનું સાક્ષસ તેનાથી ચર્ચ શક્યુ નહિ. ૧૩૧ વર્ષના લાખા અમલ પછી આમ કાન્નર વસનો ઔરવરવિ હમેશને માટે અસ્ત થયો.

ધરાનના શાહ તરીકે કબૂલ થયા બાદ ધ. સ. ૧૯૨૫ના ડિસેમ્બરની ૧૫મી તારીખે રેઝખાનો ધામધુમથી રાજ્યાભિષેક કરવામા આવ્યો. તે જ દિવસે તેણે મજલિસમા દેશના પ્રતિનિધિઓ અને મુલ્તાઓ સમક્ષ બધારણને અનુકૂળ રહેવાના સપથ લીધા. બીજે દિવસે રેઝખાએ “રેઝશાહ પહેલવી”ની લખાધિ બારણુ કરી દેશના પ્રતિનિધિઓ અને સૈનિકો સમક્ષ સિદ્ધાસન પર આરોહણ

કર્તુ તેનો આઠ વર્ષના યુવ સાપુર મહામ્મક રેગને ઇર ના
યુવરાજની પદવી મળી.

આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૯૨૫થી ઇરાનના ઇતિહાસમા એક નવીન
અધ્યાત્મની શરુઆત થઈ છે અને હજાર વર્ષની લાંબી મુદત પછી
પૂર્વની આ પ્રાચીન સંસ્કૃત જાતિ મુક્ત વાપુમા ઉદાર આકાશમા ચિર
હિતત કરી વળી એક નવીન રૂપ લઈ જામત બની છે. વિશાળ ઇરાનની
જમીન પર આજે નવ જાગરણની ચમત્કર્તા ફેલાઈ રહી છે આધુનિક
ઉત્તર વિચારોના પ્રવાહ પ્રગળ બની યુગસચિત આવર્જનાના હમલા
તળાતી પેરે ધસી જાય છે ધણી વર્ષો થયા પ્રમાણેની સક્રિયતા
મેળવી ઇરાન આજે વિશ્વસામા ઔત્વશાળી આસન મેળવવા
સક્રિયમાન બન્યું છે વિશ્વના વૈવનની વાર્તાઓ આજે તેના ઉપાગ
હારમા આદરમાનપૂર્વક પ્રવેશી રહી છે આજે ચોમેર તમા નવીન
યુગધર્મની આપના થતી જાય છે. અને આ નવા યુગધર્મની
રચાપનાની ભારે જવાબદારી લીધી છે પ્રાચીન હિન્દુઓ વિશ્વજી
રાજદાની ઇરાનના યાહ રેગશાહ પહેલવીએ

સા આજ્ય લોભી સુરોપીઅન મત્તાઓના કોળિઆમાંથી દેશને બચાવવો હોય તો આધુનિક કેળવણી, લશ્કરી શક્તિ અને પૈસાના બળથી દેશને બળવાન બનાવવો જોઈએ એ વાત રેખશાહ પહેલવીની દીર્ઘદષ્ટિને તરત સમજાઈ ગયું અને તેથી જ તેણે આધુનિક પદ્ધતિ મુજબ ઇરાનના જીવનના બધા અંગોને રૂપાંતરિત અને દંઢ બનાવવા તરફ પોતાનું બહુ લક્ષ્ય દોર્યું.

આત્માર સુધી ઇરાનમાં કેળવણી એ ધર્મનું અમ ગણાતી હતી. મક્તબ (પાઠશાળા) અને મદ્રેસા (કોલેજ) માં ફાસ્તી ભાષા, આરબી ભાષા, કુરાન, મુસલમાની કાયદા અને રિવાજોનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું. બાવી બધી શાળાઓ સામાન્ય રીતે મસ્જિદની સાથેજ જોડાયેલી હતી અને મુલ્યાઓ તથા ધર્મગુરુઓ એની શાળાઓમાં ભણાવવાનું કામ કરતા. બાવી એકમાર્ગી સંકુચિત શિક્ષાપદ્ધતિને પરિણામે ઇરાનના મનોરાજ્યના દાર બહારના વિસ્તૃત જગતથી સદાને ાટે વસાએવા રહેતા. આથી આધુનિક જગતનો પ્રકાશ ઇરાન પર ચ્યિત જ ફેલાતો હતો. પરંતુ ઝોગલુસિમી સદીની શરૂઆત સાથેસાથે ઇરાનનો સુવર્ણ ધર્મ સુરોપિયન કેળવણીના સમર્ગમાં આવવા લાગ્યો અને તેથી દેશમાં આધુનિક કેળવણીનો ફેવાવો

થવા લાગ્યો, તે પણ આ ફેલાવો આચારુરુપ નહોતો. દરે રેલ્વેલાઇ પહેલવીના તનતોડ પ્રયત્નને પરિણામે દેશમાં આધુનિક કેળવણી સર્વત્ર ફેલાઇ સ્તી છે, ગામઝૂંઓમાં પણ દ્રોણે અને નિશાળો સ્થપાઈ ચૂક્યા છે અને આ સર્વને પરિણામે દેશની સર્વ દિશામાં ઉન્નતિ ચર્ચ રહી છે. દર વરસે પ્રતિઆચારી મુવકો દરની સરકારના ખર્ચે યુરોપ અને અમેરિકા મોકલવામાં આવે છે અને ત્યાંથી તેઓ નાના પ્રકારની જ્ઞાનસંપત્તિ લાવી અનુભવિતે નવા નવા અર્થ આપે છે.

ધરાનના નવજગરણની ચેતનાએ લાંબા કાળથી ચાલી આવેલી પાપાણની દિવાળો બેઠી સેંકડો જુરખાધારી ગુવતીઓના ચિત્તને હલમલાવી દીધાં છે અને નવા યુગની વાણી તેમનાં બહુ યુગથી રૂઢિચુસ્ત કામ પર આધાર કરી તેમને બહુતર કર્મક્ષેત્રને વિશે બોલાવી રહ્યાં છે. તેથી નવીનતાની પ્રાધુર્યપ્રતિષ્ઠા કરવાની સાધના સાધવામાં સ્ત્રીઓ પણ જરૂર પૂરે છે. ઉડી ખુલ્લા આકાશ નીચે ધુરુવેની સાથે આવી ઉભી છે. કેળવણી, સંસ્કૃતિ અને આદર્શનાં લાભી સ્ત્રીઓએ ત્યાંના સમાજમાં સ્પર્ધાસ્થાન મેળવ્યું છે. યુરોપ અને અમેરિકા જ્યાં દર વરસે સેંકડો સ્ત્રીઓ ધરાન પાછી આવે છે અને મુગોપમોગી સમાજ રચવામાં કામે લાગી ગયા છે. “ખિતર” પત્રની સંપાદિકા આકિશ ખાનુમ અને “જમાન-ઇ-જમાન” પત્રિકાની સંપાદિકા સિદીકા ખાનુમ અત્યારે કોઇ પણ દેશની મુખરેલી સ્ત્રીઓમાં બાત પાડે તેવી છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના નવજગરણના મોજાંએ સ્ત્રી સમાજ પર પણ જારે અસર કરી હતી. તે વખતની તીવ્ર ઉચ્છેદણીએ જમાનખાનામાં યુરોપ રહેલી સ્ત્રી જાતિના હલમમાં પણ સ્વતંત્રતાની ધગરા ફેલાવી હતી. સ્વેચ્છાચારી ઉદામ અભ્યાસારોએ તે વર્ષે આખા દેશમાં

ને દાવાનળ પ્રગટાવો હોય તેણે નારી જાતિના કામજ પ્રાણુમાં પશુ જાલા પ્રગટાવી હતી અને તેથી જૂનકાળનાં હજારો વંધનો તેડી નારીશક્તિ અત્યાચારને દબાવી દેવા તત્પર બની હતી, ભ્રમત નારીશક્તિ જો તે વખતે પુરુષોને પ્રેરણા ન આપત, શોક, નિરાશા, સાંછનાથી સ્ત્રી જાતિની સ્થિતિ વિદ્યુત સમી પ્રાણુસંપદ જો તે વખતે પુરુષના પ્રાણુમાં શક્તિ ન પૂરત તો ઇરાનનો મુક્તિનો માર્ગ ઉમેશને માટે રૂંધાઈ જાત. ^૧

દેશમાં નારીપ્રતિષ્ઠા રચણે રચણે સંઘર્ષદ્ જુદાં જુદાં પ્રતિષ્ઠાન દ્વારા આત્મપ્રકાશ કરી રહી હતી. એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીઓ દ્વારા આલતી અનેક છૂપી સમિતિઓ પેદા થઈ દેશમાં ઉદ્યમંથી ચળવળને પ્રેરણા પાઈ રહી હતી. તહેરાનમાં એક કેન્દ્રસમિતિ દ્વારા આલતી આવી કેટલીક છૂપી સમિતિઓ એકી સાથે મળી કામ કરતી હતી. વળી પુરુષોની દાંભિક કાર્યદક્ષતા જ્યારે હજારોવે અંશે પક્ષાપક્ષીના વિષથી જર્જરિત બની નાના પ્રકારની હીનતા પ્રગટ કરતી ત્યારે આ નારી સમિતિઓ અરેબરા દેશપ્રેમથી દોરાઈ ન્યાય માર્ગને વળગી રહેતી હતી. મહેસુવી પ્રધાન મોર્ગન મુસ્તરના ઘણાખરા ઉપકારો પત્થર કે પરાક્ષ રીતે આવી ઉદાર નારી સમિતિ દ્વારા સિદ્ધ થયા હતા. મહમ્મદઅલીના ભાઈ સુયા-ઉલ-મુલ્કતાનની સંપત્તિ ઇરાની

૧. "It is not too much to say that without the moral force of those so-called chattels of the oriental lords of creation, the ill-starred and short-lived revolutionary movement, however well conducted by the Persian men, would have early paled into a mere disorganised protest. The women did much to keep spirit of liberty alive."

સરકારે જલ કરી ત્યારે એ સપ્તિ રશિયન બેકના રૂબાળા છે એવો બેઠે દાવો કર્યો પરંતુ સ્વાર્થી સુધા-ઉચ-સુવર્ણનાની ત્યાગી અને ન્યાયી સહધર્મિણીએ ખરૂં વિવ મુક્તર પાસે મોશ્લાવી ગણાવેલો આ દાવો ખોટો છે એમ સાબિત કરી જતાઝું હતું પરિણામે રશિયાનો દાવો ખોટો ને તંગની સાબિત થયો હતો. નારી શક્તિનો મુદ્દાન પ્રકાર નારી હેતુની અપરિચીત દયા પરાધીન દરાનના અધ પતિત પુરુષોને કમરે કમરે કીનતા અને દુર્બળતાથી બચાવી દરાનને ગૌરવશાળી બનાવી રહ્યા છે અને તેથી જ દરાનની આ નવયુગની સમાજ-અવસ્થામાં સ્ત્રીધર્મને તેમને લાયક સ્થાન મળશે એવી આશા રાખીએ તો તેમાં ખોટું કંઈ જ નથી.

ધરાન બહુ મહત્ત્વ દેશ છે તેના ચલુ પોતાના મુખમાં મુખ, આગસ્ટ સાફની ઉદાસીનતાને લીધે દરાનનું નાણુક, સુદર, સ્વદેશી શિલ્પ દિનપ્રતિદિન લીધુ અને તિરસ્કૃત બનતું ગયું છે આથી દેશની મળીખાઈ દિવસે દિવસે વધતી મળ છે દરાનના પ્રખ્યાત ગાલીચા, શામ, રેશમ અને ધાતુનો દુનર એક વખતે જગતને નવાઈ પમાડતા હતા હાનમાં આ નાણુકોના દુનરોમાં નવજીવનનો સચાર કરવાનો પ્રયત્ન રેલ્લચાલ પહેલવીએ માણે છે સ્વદેશી દુનરોનો બહોળો પ્રમાણમાં પ્રચાર કરી પ્રજાની આર્થિક અવસ્થા ઉભત કરવાની અવસ્થા ચોમેર ધક રહી છે.

દાખા કાળની અવસ્થા, લાગીઆ અમલદારોનું પ્રભુધાન અને વિદ્યારી શાહનો અપરિચિત વિલાસજીવ સરકાર અને પ્રજાને મરીખાઈના મર્તમાં પહેલતાં હતા છ. ર. ૧૯૨૩ થી વંચિતનું સગકારી આર્થિક સનાદકા રા. મિસપ વાર્ષિક ૫૬૨ લગર રૂપિં મળ પમાડી દરાની સરકારનો મહેસુલી ખાતાનો ડિરેક્ટર જનરલ બન્ધે છે તેજે અભાર મુખીમાં મહેસુલી ખાતામાં પ્રખળ સુધારા કર્યા છે

આધુનિક પદ્ધતિ મુજબ સિવિલ સર્વિસ અને તે મુજબની શાસન-પદ્ધતિ સ્થાપી તેણે અત્યાર સુધીમાં દેશની આવક પુષ્કળ વધારી છે. મહેસુલી પ્રધાનના તાબા નીચે ઇ. સ. ૧૯૨૬ના ઝોગણ માસમાં તહેરાનમાં એક નવી બેંક સ્થાપવામાં આવી છે. તેની મુડી ૨૦૦ લાખ તોમાન કરાવી છે. આ મુડી પ્રાંતી રાજકુટુંબની જમીન, ઝવેરાત વગેરે વેચી ઉઠી કરવી અને તેમ છતાં કંઈ ખૂટે તો જકાત ખાતામાંથી ભરપાઈ કરવી એવું કરાવવામાં આવ્યું છે ઇરાનના જુદાજુદા ભાગોમાં આ બેંકની શાખા સ્થાપવી એવું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

આધુનિક જમાનામાં સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા માટે સ્વરક્ષણ માટેની તાકાત દરેક દેશમાં હોવી જ જોઈએ. આ માટે રેગ્નશાહ આધુનિક તખ્તનું લસ્કર ઉભું કરવા સરુઆતથી જ પ્રયત્ન કરવા મંડ્યો છે. નવા નવા મત્રો પણ તેણે દેશમાં વસાવવા માંડ્યા છે ઇરાનના સિવાજ મુજબ તે પોતે સેના વિભાગનો સર્વોપરી શાસક છે. આથી તેને મેના સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખવાની તક મળે છે અને તેથી જ તે લસ્કરને જમ અને તેમ ઝડપથી આગળ ધપાવવાનો જખત પ્રયત્ન કરવામાં સફળ થયો છે. અંગ્રેજોએ સ્થાપેલું દક્ષિણ હિંદુસ્તાન રાજદ્વલ સેન્ય, રશિયાએ સ્થાપેલું કાઝેક સેન્ય અને સ્વીડિશ અમલદારોએ સ્થાપેલું પોલિશ સેન્ય આ ત્રણે લસ્કરો તોડી પાડી તેણે તેને નવું રૂપ આપ્યું છે. તેણે લગભગ બે લાખ સૈનિકોનું એક નવું લસ્કર ઉભું કર્યું છે અને તેને ૩૫૦૦૦૦નું એક એવા છ મોટા દળોમાં વહેંચી નાખ્યું છે. દરેક દળને ઇરાનના જુદા જુદા ભાગોમાં શાંતિ જાળવવા માટે રાખવામાં આવ્યું છે. બલિષ્ઠની લડાઈમાં હવાઈ લસ્કર ખાસ બામ બખ્તવાનું છે એ વાત રેગ્નશાહ ખરાબર સમજે છે અને તેથી તેણે જર્મનિ અને રુસ્તાનથી ખાસ એ બાળતના વિચારોને બેલાવી

ધરાની હવાઈ હજી હજી પ્રવલ્ન માવ્યો છે તેઓ ધરાની
ઐનિદ્રેને આ બાગતનું જ્ઞાન આપે છે આ સિવાય ધરાનામાથી
અપ્યાબધ યુવકોને હવાઈ વિમાનો ચલાવવાની વિદ્યા મેળવવા માટે
સરખરી ખર્ચે કામ મોકલવામાં આવ્યા છે

૪ મ ૧૯૨૭ના નવેબર માસમાં ફરજિયાત હાજરી ફેળવણી
સંબંધમાં એક રાખણા પ્રગટ કરવામાં આવી છે અને તે માટે
હરકરી શાળાઓ સ્થાપી તેમાં વિદ્યાર્થીઓ હાજર કરવાનું શરૂ કરવામાં
આવ્યું છે ૨૧ થી ૪૦ વર્ષની ઉંમરના પ્રત્યેક પુરુષને હરકરી ફેળવણી
મેળવવા બે વર્ષ હરકરમાં નોકરી કરવી જ નોંધ્યે એવું ઠરાવવામાં
આવ્યું છે

વેપાર વધારવા, દુકાળનું નિવારણ કરવા, અને દેશનું રક્ષણ કરવા
માટે રેલ્વે પર ખડુ આધાર રાખવો પડે છે ધરાના દુર્ગદો અને
રજોથી બરફૂર પ્રદેશમાં અત્યાર સુધી ઉંટ અને ઘોડા વડે વેપાર ને
મુસાફરી થતી હતી હાલમાં મોટર લોરી અને ટ્રક સર્વત્ર ફેલાઈ રહી
છે અને તે સાથે રેલ્વે નાખવડી પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે
પરદેશીઓ પામેથી પૈસા લેવાની અનિચ્છા હતા આ બાબતમાં ધરા
ના પરદેશીની લોન લેવી પડે છે, ધરાની અરમરે અંગ્રેજ અને અમે
રિકાની બેંક ૪ એથી લોન લેવાનું નક્કી કર્યું છે અંગ્રેજ અને સ્વિસ
બેંકનેરોને તહેસાલ્થી ખાતી અખાત સુધી રેલ્વે બાંધવાનો પરવાનો
મળ્યો છે અને તેનું ખર્ચ ઉઠા કરવા માટે આ અને ખાસ પર કર
નાખવામાં આવ્યો છે

વર્તમાન યુગમાં વિરોધી સ્વાયંની હસ્તિયના ક્ષેત્રને વિશે બધી
જાનિઓને સ્વરક્ષણ માટે બીજી જાતિઓ સાથે મેળ રાખવો પડે છે
અને તેથી જ રાષ્ટ્ર જગતને વિશે સાધ અથવા સરખા સ્વાયંથી

સ્થાપનામાં મિત્રતાબંધનો અતિ આવશ્યક થઈ પડ્યાં છે. ઇરાન પ્રથમ તો પૂર્વની સત્તાઓ સાથે સંધિસૂત્રથી જોડાયું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં રશિયાની બોલશેવિક સરકાર સાથે ઇરાનને સંધિ થઈ અને એજ વર્ષમાં ચિયોડોર રુસ્ટિન સોવિયેટ સરકારના પહેલા પતિનિધિ રૂપે તહેરાન આવી પહોંચ્યા. સ્વેચ્છાચારી ઝારના સમયમાં સામ્રાજ્ય-ભોમી રશિયા ઇરાનનો કાળિયો કરી બધા તૈયાર થઈ હતા પરંતુ હાલના નમ્રત ઇરાનને સોવિયેટ સરકારે વેળ્ય માન સાથે મિત્ર બનાવ્યું છે. આ સંધિ મુજબ ઇરાનને રશિયાના બધા રાજ્યમાંથી [૬૦ લાખ રૂબલિંગ] મુક્ત કરવામાં આવ્યું છે અને ઇરાનમાં રશિયાના તાબાની જે કંઈ જમીન, ઈમારત, રસ્તા, નેદી, રેલવે, અને હરમિયા સરોવરમાંના વહાણો હતા તે બધું ઇરાનને સોંપી દેવામાં આવ્યું. એટલું જ નહિ પણ રશિયાની લાંબા કાળથી માલતી બેઠે પણ ઇરાનની સરકારના તાબામાં આવી. તુર્કસ્તાન, રશિયા અને ઇરાન વચ્ચે જે સંધિ થઈ છે તેની મુખ્ય કલમ એ છે કે આ ત્રણમાંની કોઈ પણ સત્તા લડાઈમાં જોડાય તો બીજી બે સત્તાઓ તટસ્થ રહેવું. ઇ. સ. ૧૯૨૬ના જુલાઈની ૧૧મી તારીખે રેખરાહે અઘલિસમાં લાપણ આપતા કહ્યું હતું કે “આપણે સર્વ પરદેશી સત્તાઓ સાથે મિત્રતા સ્થાપવી પડશે. તુર્કસ્તાનની સાથે સંધિ થઈ ચૂકી છે અને તેથી મને બહુ આનંદ થયો છે. પોલાંડ સાથે વેપારી સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે.” ત્યાર બાદ અફઘાનિસ્તાનના અગીર અમાનુલ્લાએ રાષ્ટ્રી સુરિયા સાથે ઇરાનની મુલાકાત લીધી જે એ બંને ભાષાબંધ દેશો વચ્ચેની સંધિ થઈ ચૂકી.^૧

૧. ત્યાર બાદ અમાનુલ્લા પદબદ્ધ થયો, પરંતુ તેની જગાએ આનનાર નાદિરશાહે અફઘાનિસ્તાનની પરદેશી નીતિ બદલેલી ન હોવાથી ઉપલી વિષયમાં કંઈ ફેર પડતો નથી.

હજત અને જમન નતિતુ એ હદાય છે કે દેશમાં ગેદી પ્રજાના સુખદુ:ખ, વિષદઆપદની બધી જાતની જવાબદારી દેશની સગકાર માથે ઉઠાવી લે છે. દેશની અરાકત અને અનાથ પ્રજાનો ખરચ મરમર પુરો પાડે છે આધુનિક ઇરાનમાં પણ કેઈ પણ ગરીબ કે અનાથ માનવી મરતામાં રજાનું માલમ પડે તો પોલિસ તેને સરમરી ચતીમખાનામાં મોકલી દે છે. એવા ચતીમખાનાનું બધું ખર્ચ સરમર ઉપાડે છે. તેમાં રહેતા અનાથોનો ખાવાનો તથા ઝગરણીના ખુસ્તો બદોખત કરવામાં આવે છે.

આ સિવાય રાજશાસનની પદ્ધતિમાં અનેક પ્રકારના સુધારો કરવામાં આવ્યા છે. અગાઉ લાગ લેવાનો રિવાજ અમલદાર વર્ગમાંના નાના મોટા સર્વને માટે અર્થોપાર્જનનો એક સહેલો ઉપાય બનાતો હતો. મહેસુલી ખાતામાં બ્યવસ્થા નહોતી અમલદારોના જૂતમોથી અને તેઓની શોષણનીતિથી ગરીબ દેશવાસીઓ જર્જરિત બની અમલદારો હાલમાં એ બધી જૂતો સુધારવામાં આવી છે અને શાસનતંત્ર હમમમ સપૂર્ણ બન્યું છે. અગાઉ લૂટારાના ત્રાસથી ઇરાનની માતૃભૂમિ સુસાદરી માટે અથોઅ બણાતી, હવે મર્વત્ર સખત શાસનતંત્રને લીધે રજતાઓ સુગમ બન્યા છે અને વેપાર તથા મુસાદરી સહજ બનેલ છે. અરબિસ્તાન, કુર્દિસ્તાન, લારિસ્તાન વગેરે રથોના ઉત્તર દક્ષિણ ઇરાનના દુગી નાયકોના બંને સખત હાથે દાબી દઈ રેલગાઠ કેદ્રીય શાસનને સરાકત બનાવી રહ્યો છે અને તેના આ અસાધરણ સૌર્યને લીધે તેને પૂજાતીર્થ નબરમાથી હીરાગોતી જલિત એક તરવાર બેટ તરીકે મળી છે.

શક્તિમાન નાયબની આગેવાની તથા આજે થોડા વર્ષો પહેલાં દુર્બળ બજાતું ઇરાન સખળ બની જૂતકાળની જાળજને તરછોડી નબરમા કરવા તૈયાર થયું છે. પશ્ચિમની આગળ પધેલી

નતિઓએ એક વખત જે ધરાનના મોભાને તરછોડી કાઢ્યો હતો તે જ હવે તેના વિગથને ત્રીયા મસ્તકે સ્વીકારી લે છે. અત્યાર સુધી ધરાન નામનું સ્વતંત્ર હોવા છતાં વિદેશી શક્તિના પ્રભાવ નીચે આપણું જનું હતું. પોતાના દેશમાં, પિતા પિતામહની ભૂમિમાં પરદેશીઓનો ન્યાય સુકવવા નેટલી શક્તિ પણ તેનામાં નહોતી. જુદા જુદા રાના કેન્સલો પોતપોતાની અદાલતોમાં પોતપોતાના દેશના શુન્દેગારોએ ધરાનની ભૂમિ પર કરેલા શુનાઓનો ન્યાય સુકવતા.

મહાયુદ્ધ પછી ધરાનનું પ્રતિનિધિ મંડળ પારિસમાં સ્વદેશની માગણી રજૂ કરવા માટે શાંતિસભામાં ગયું હતું ત્યાંથી તેને જાકારો મળ્યો હતો. ધરાનની તે વખતની મુખ્ય માગણી એ હતી કે પરદેશીઓની સ્વતંત્ર અદાલતો ખંધ પાડવી અને ધરાનની સરકારના હાથમાં પરદેશીઓનો ન્યાય સુકવવાની સત્તા સોંપવી. પરંતુ શાંતિ-સભામાં દુર્બળ ધરાનના પ્રતિનિધિઓને ઉભા રહેવાની સત્તા ન મળી.

આજે ધરાનનું નું શરૂ થયેલું જીવન નવીન રાજશક્તિની અમર્ષાદાને દૂર કરે છે. રેખશાનુ વિરાટ વ્યક્તિત્વ આજે વિદેશી પ્રભાવનાં બંધનો તોડી દેશની ખરી સ્વતંત્રતાની ઝોળખાણુ કરાવે છે. થોડા સમય પહેલાં ધરાનની સરકારની પરદેશીઓનો ન્યાય સુકવવાની સત્તા સ્વીકારવામાં આવી છે. કેન્સલોની જુદી અદાલતો ઉઠાવી લેવામાં આવી છે. જકાત ખાતામાં મરજી મુજબની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા ધરાનને પાછી મળી છે.

હજારો વર્ષોની ચક્રીપટ્ટીના વમળમાં ફસાયા બાદ, હજારો બેડોના ઘાતપ્રતિઘાતમાં અટવાયા બાદ સાકડી ગલીકુંચીઓમાં યહ, હજારો પ્રકારના અનુભવો પ્રાપ્ત કરી ધરાન આજે પાછું ઉચું માથું કરી બિવ્યના દ્વાર સામે આવી ઉભું છે. તેના જીર્ણ સમાજના

અગોચરમાં જાતો ગૌરવ પ્રેરણાનું અપૂર્વ કાણુ પ્રગટી નીચ્છુ
 શમિશાળી ઉત્તર ભૂતિઓ માધે બરોજરીઆ તરફે તેને આ
 વિશ્વના દરમિયરમાં ગૌરવશાળી આમન પ્રાપ્ત થયું છે પરંતુ કલ્યાણ
 માર્ગમાં વિધોનો પાર પોતો નથી મત્સનો દુર્ગમ પથ સદા કટખ
 હોય છે, હજારો હરકોતી બરપૂર હોય છે તેથી કલ્યાણના મામે
 બે ડગલા બધાં ત્યાં ધરનમાં અકલ્યાણના મુદ્દ મુદ્દ અશુભ ઘટારવ
 સબળાવા લાગે છે અફધાનિસ્તાનનો સત્યદહા, કલ્યાણકારી અભીર
 એ દુર્ભાગી દેશના ખરા દિનના પ્રયત્નમાં આત્મચરિત્રન જાપી
 દેશનિપાલ થયો છે કેના કૂટ ચક્રતિને પરિણામે અફધાનિસ્તાનની
 અગ્ર દુર્ગરી જાતો પોતાના તારણદાર મામે હથિયારો લઈ
 ખડી થઈ હતી? માનવતાનો એ મદા થતું ગણુ છે? ધનનમાં
 પથ આતો પુણે પુણે બડો ધૂમાડો નીચ્છવા લાગે છે
 ધણા વરોને અતિ દેશના મર્વ બધનો તોડી ને વીર પુરમે
 દેશને વિશ્વમાં વિખ્યાત મોં છે તેની વિરદ આ બધી ઉક્તેષ્ટી
 મરનાર કોણુ છે? બળવો ફાગી નીકળે છે તે સાથે જ રેગચાહે સખત
 હાયે તેનો સામનો કર્યો છે ફાસના ગવનરને કેડ કરી બળવો ફાગી
 દીવો છે પરંતુ પોતાના ખરા દિતેમુદ્દ સામે આવા જવતના મરની
 પ્રેરણા ધરનવાસીઓને ક્યાથી મળી? માનવમતિનો એ મદાથડું
 કોણુ છે?

પરંતુ આતો યુગપરિવર્તનના આ મદાસધાસદને વિશે નવીન
 અલ્પનો રકત પ્રકાશ રાત્રિના અધકાતી પીડાતી ધરણીનો આગમમાં
 ફાગો જાય છે મંદિરે મંદિરે શકરનો ગબીર પિનાકધ્વની શુભ
 બવિધ્વની સચના આપે છે અસત્તને પરામૃત કરી સત્ત જય પામશે
 સકળ અશુભને ધ્વસી
 જાતનો સદેહ નથી